

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 88, 1995

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“

FACULTE D'HISTOIRE

Tome 88, 1995

МАКЕДОНСКИЯТ ВЪПРОС В ПОЛИТИКАТА НА СТАМБОЛОВТО ПРАВИТЕЛСТВО И ЕКЗАРХИЯТА (1887–1894)

НАДЕЖДА АНГЕЛОВА

Надежда Ангелова. МАКЕДОНСКИЯТ ВОПРОС В ПОЛИТИКЕ ПРАВИТЕЛСТВА СТАМБОЛОВА И ЭКЗАРХИИ (1887–1894)

Данная студия рассматривает Македонский вопрос в политике правительства Стамболова и Болгарской Экзархии в период с 1887 до 1894 года. В ней делается попытка выяснить сущность Македонского вопроса как в международном, так и в национальном плане; прослеживаются позиции Великих сил и балканских государств в Македонии; движущие рычаги по выработке тактики и стратегии национальной политики правительства Стамболова. Особое место в студии занимают внешнеполитические акции правительства и Экзархии для достижения определенных результатов по решению Македонского вопроса.

Nadezhda Angelova. THE MACEDONIAN PROBLEM IN THE POLICY OF THE STAMBOLOV'S GOVERNMENT AND THE EKZARCHATE (1887–1894)

This study treats of the Macedonian problem in the policy of the Stambolov's government and the Ekzarchate (1887–1894).

It is an attempt to make clear the essence of the Macedonian problem both in international and in national aspect.

Several things are traced out in the study – the positions of the Great powers and the Balkan countries in Macedonia, the mechanism for the forming the tactics and the strategy of the national policy of the Stambolov's government; the foreign-political stocks of the government and the Ekzarchate in reaching some concrete results at solving the Macedonian problem.

Успешното приключване на първата фаза от борбата за национално обединение през 1885 г. поставило на преден план пред българското Княжество като непосредствена цел освобождението на Македония и Одринско, където живеели близо 1,5 милиона българи.

В центъра на българската външна политика бил македонският въпрос и това изтласкало на заден план въпроса за съдбата на българите в Северна Добруджа и Моравско. Тези действия на правителството били наложени от конкретните исторически обстоятелства по това време. Вътре в страната правителството се сблъсквало с глухо, но широко недоволство. Съединението през 1885 г. и последвалата Сръбско-българска война предизвикали рязкото активизиране на националистическите настроения на съседните балкански държави, които преследвали свои интереси в Македония, а така също по силата на Берлинския договор получили като компенсация български територии с българско население и се страхували от предявяване на териториални претенции от страна на българските власти. Следователно трябвало да се очаква в бъдеще по-голямо противодействие от тяхна страна. Ето защо България не можела да не отчете обстоятелството, че не е в състояние да се противопостави на всички свои съседни едновременно и да предяви към тях справедливите си искания. Реални успехи тя не би постигнала нито на масата на дипломатическите преговори, нито на бойното поле, имайки предвид и позициите на великите сили и своите икономически и военни възможности.

Стефан Стамболов и неговото правителство били първите, които поставили началото на борбата за провеждане на реформи, предвидени от Берлинския конгрес, за поробеното българско население в Македония и Одринско като задача за непосредствено решаване на българската външна политика, изхождайки от това, че като съставна част на общоевропейската политика македонският въпрос имал и международен политически аспект. Ето защо проблемът за националната политика на Стамболовото правителство в историческата наука е разглеждан преди всичко във външнополитически план, а именно: политиката и взаимоотношенията на европейските държави Англия, Австро-Унгария, Франция, Русия и отношенията им с България; външнополитическите отношения на България с Турция, Гърция, Сърбия, където наред с икономическите и търговските връзки специално място е отделено на позициите и политиката им по решаването преди всичко на македонския въпрос.

Мястото, което България заемала в развитието на международните отношения непосредствено след Освобождението и по време на Стамболовото правителство и външнополитическите акции на последното по македонския въпрос са обект на изследване още през 30-те – 40-те години на XX в. от И. Панайотов¹. По-пълно и задълбочено тези въпроси са разгледани по-късно от А. Пантев², отделил специално място в своето изследване на противоречията между Англия и Русия на Балканите, отношението им към Стамболовата национална политика в Македония, позициите на българското правителство за запазване целостта на Македония, съперничеството на великите сили там и пр.

Задълбочено са изследвани от Р. Мишев³ и М. Лалков⁴ австро-българските отношения през този период, където немалко място се отделя и на външнополитическите акции на правителството по македонския въпрос, разгледани през призмата на австро-унгарската политика на Балканите.

Проблемът за отношението на Сърбия, Гърция и Турция към решаването на македонския въпрос и контактите им с България, позициите им към българската национална политика през 1887–1894 г. се разглежда в публикациите на Кр. Манчев⁵, Н. Данова⁶, Б. Самарджиев⁷ и др.

Конкретно, макар и не цялостно, националната политика на Стамболов е разгледана в статията на Т. Митев⁸ „Стефан Стамболов и българският национален въпрос от Освобождението до 1894 г.“. В нея авторът се спира по-подробно на двете дипломатически акции от 1888 и 1890 г. и съвсем кратко на тази от 1894 г., като високо оценява направеното и постигнатото от Стамболов по македонския въпрос.

Не без значение за решаването на македонския въпрос били ролята и дейността на Българската екзархия и Екзарх Йосиф. Въпреки явните или скрити несъгласия между Екзархията и правителството в общи линии били постигнати координация и взаимодействие. Последните и развитието на учебното дело в Македония и Одринско са обект на изследване в трудовете на М. Арнаудов⁹ и В. Божинов¹⁰.

Въпросът за породилите се противоречия между младата революционна българска интелигенция в Македония и Одринско и Екзархията стои на вниманието не само на българската историческа наука, но и на македонските историци. Докато Хр. Силянов¹¹, К. Пандев¹², В. Божинов¹³ и др. аргументирано защитават тезата, че породилите се противоречия са резултат преди всичко от наложеното централистично управление на Екзархията, на училищата и църковните общини в Македония и Одринско и че отхвърлянето на тези методи на управление в никакъв случай не означава отхвърлянето на Екзархията като институция, то скопските историци Сл. Димевски¹⁴, Ал. Христов¹⁵, М. Пандевски¹⁶ и др. представят неаргументирано тази борба като борба на македонския народ срещу асимилаторската дейност на Екзархията, налагаща българската политика в тези области.

Въпреки сериозните научни разработки, третиращи в една или друга степен македонския въпрос в политиката на Стамболовото правителство и Екзархията, липсва цялостно и самостоятелно изследване на този въпрос.

Целта, която си поставя настоящата студия, е да систематизира, допълни и до-развие написаното по проблема. Изложението е изградено на базата на публикувани материали, архивни източници, сборници с документи и периодичния печат.

1. ПОЗИЦИИТЕ НА ВЕЛИКИТЕ СИЛИ, БАЛКАНСКИТЕ ДЪРЖАВИ И ТАКТИКАТА НА СТАМБОЛОВОТО ПРАВИТЕЛСТВО ПО МАКЕДОНСКИЯ ВЪПРОС

За далновидните политики решаването на македонския въпрос се очертавало като трудна външнополитическа задача. Не само защото в Македония и Одринско се преплитали интересите на всички балкански държави, но най-вече поради сблъсъка на военностратегическите и политическите интереси на всички велики сили.

Македонският въпрос засягал в троен аспект балканската политика на западните държави и т.нар. велики сили. На първо място, той поставял въпроса за принципното им отношение спрямо Турция. На второ място, той се определял от крайната стратегическа цел на всяка от тях на Балканите и Средиземноморския басейн. На трето място, поведението на великите сили в него чувствително се влияело от конкретното състояние на отношенията им със заинтересованите балкански държави.

Като съставна част на общоевропейската политическа обстановка македонският въпрос имал и международен политически аспект. Европейската дипломация, която заменила етнографските граници на Санстефанска България със стратегическите и търговските граници на Княжество България и Източна Румелия, съвсем не на последно място имала предвид възможностите за намеса в македонския въпрос и всред балканските държави⁷. В писмо от 28 август 1888 г. до Стамболов Гр. Начович съобщава следното за мнението на английския и на италианския посланик в Цариград за решаването на македонския въпрос: „По настоящия въпрос – каза английският посланик – има в дипломатическия свет два възгледа. Едни казват, че той трябва да се реши чрез разделянето на Турция между християнските народи, които я заобикалят. Бисмарк е на мнение, че Австрия и Русия трябва да се споразумеят и да се подобрят помежду си като си разделят Балканския полуостров.“¹⁸

Поради обстоятелството, че цяла Македония била превърната в интегрална част от Османската империя в международно правово отношение, македонският въпрос още бил смятан преди всичко за турски въпрос, но дълги години в европейската преса, дипломатическата кореспонденция, в различни по характер очерци и изследвания бил идентифициран с българския национален въпрос, тъй като повечето от конфликтите на местните турски власти и населението в Македония били разглеждани преди всичко като българо-турски. Оттук следва, че решаването на македонския въпрос предполагало ликвидирането на османското управление на Балканите.

Русия била най-радикално настроена за разрешаването на македонския въпрос, понеже това отговаряло на нейния вековен стремеж за изтласкване на Турция от Проливите. Тя имала интерес от създаването на голяма славянска държава, която би могла да използва като плацдарм към Проливите и Средиземно море, но не и от запазването на турския интегритет в Европа¹⁹. Установила трайни приятелски връзки със Сърбия и съдействала за осъществяване на нейната политика в Македония. Освен това, според писмата на дипломатическия агент на България в Цариград д-р Г. Вълкович, Русия имала своето влияние и в Османската империя. В писмо до Стамболов от 29 август 1887 г. Г. Вълкович пише: „Високата порта се намира понастоящем в едно от най-трудното политическо давление, което се упражнява от Русия, то е толкова почувствително за Султана, понеже Русия се поддържа от Германия и Франция. Върху Султана действат с разнообразни заплашителни маневри.“²⁰

Противно на Русия, Австро-Унгария се стремела да възпрепятства създаването на силна славянска държава на Балканите, защото това би затруднило нейното движение към Солун и Егея, където имала икономически интереси, както и Англия, и Франция. Двуетидната монархия особено много се бояла от намеренията на България да се намеси в македонския въпрос, тъй като това би могло да доведе до преминаването на пътя към Егейско море в български ръце. Поради това в австро-унгарската политика към България се забелязвала известна двойственост. Докато опитите на Княжеството да добие признаването на Фердинанд били подкрепени донякъде от Австро-Унгария, то към стремежите на България да подобри положението на македонските българи, последната проявила негативно отношение²¹. Освен това тя съзнателно насърчавала Сърбия за разширяване на юг в посока Вардарската долина, което трябвало да стане за сметка на България.

Англия също преследвала особени цели в македонския въпрос. Английското

правителство му отдавало голямо значение, тъй като той бил организационно свързан с въпроса за контрол или господство в района на Пролитите. То предпочитало запазването на турския интегритет. Но в други случаи при възможност македонският въпрос да бъде използван за засилване на антируски настроения на Балканите или в отделна балканска държава, Англия прибегвала дори до неговото съзнателно поставяне, въпреки че това било против интересите на нейния съюзник – султана. Освен това, като че ли най-ярко проличал стремежът на Англия не само да поставя непрекъснати затруднения на Русия, но и да забива клин в отношенията на Австро-Унгария с балканските държави, да поддържа трайно недоволство спрямо нея²².

Основното съдържание на македонската политика на турската дипломация се състояла в това да използва противоречията между великите сили и различните тежестения на отделните балкански държави, да запази останалите в нейна власт балкански провинции и да поддържа и разпалва разногласията между балканските държави. Особено интересна и точна е оценката, която дава на турската политика Хр. Силянов: „... от поразителното повторение на фактите, които съпътстват европейската политика – пише той – Турция е извлякла ценни поуки. Макар и невината тя съумява да се запази незасегната от ударите, които през нейната глава си разменят опекуните и разрушителите. Опитът я е научил, че дълбоките противоречия между силите остават в сила и тогава, когато те действат в Цариград с видима солидарност, и че липсата на пълна хармония в Европейския концерт е един коз, с който може твърде успешно да се играе. От опит тя знае също, че реформаторските настроения в Европейските държави и любовта им към християнските народи на Изток са неща твърде изменчиви и понякога лесно заменими с жертви, по-малко ценни привилегии и доставки, отколкото ампутирането на цели провинции от нейното тяло. Опитът е по-нататък установил, че поне в своите колективни, морални договорни реформаторски обязанности спрямо отделните турски провинции Европа е феноменално късопамятна. Като синтез на всички тези исторически уроци турските султани и държавници са изработили един метод, към който прибегват винаги, когато чуждестранният натиск стане неотразим, те по собствена инициатива сервират на Европа по една трапеза от реформи, по-широки и по-радикални от нейните.“²³

Най-голямо значение в отношенията между балканските народи както в миналото, така и сега имало държавнотериториалното и националното статукво на Европейския югоизток, санкционирано с един или друг договор. То лежало в основата на взаимоотношенията на балканските страни, то мотивирало различни национални програми, определяло поведението на много политически партии, политици, общественици. Неговото установяване ставало постепенно и било дело на сили и фактори, вътрешно балкански и външни.

Ето защо Гърция и Сърбия също имали своите планове и претенции в Македония и за участие в решаването на македонския въпрос. Отношенията им с България се определяли именно на тази база на съперничество за подялба на балканските владения на Турция и по-точно областите Македония и Егейска Тракия.

По време на Стамболовото управление сръбско-българските отношения останали враждебни. Нападките срещу България сред управляващите кръгове на Белград се превърнали в мода. Взети били мерки за засилване на сръбската войска²⁴. Имало реална опасност, ако българското правителство предяви искания за Македония, дори да се стигне до военен конфликт с България²⁵.

Освен това за осигуряване на своите позиции в Македония и противопоставяне на дейността на Българската екзархия там сръбските управляващи кръгове създали дружеството „Св. Сава“, без да се ангажират пряко с него²⁶. В края на август 1886 г. то провело съвещание в Белград с участието на най-изтъкнати учени и общественици професори от Висшата школа – Ст. Новакович, С. Николаевич, В. Карич и др., на което обсъдили задачите и програмата за действие. Конкретно политическата цел на дружеството била „...да се влива сръбски дух на македонския народ, да му се доказва, че не са българи..., да развива най-енергична пропаганда за изгонването на българските владци и учители“²⁷, а задачите: да отваря сръбски училища, да обучава младежи от Стара Сърбия и Македония и да ги подготвя за учители, да открие пансион със средно училище в Белград и пр.²⁸ Тези основни направления в сръбската политика в борбата за Македония станали нейно ръководно начало.

Макар че основните насоки за организирана пропагандна дейност били определени от сръбското правителство, в политиката си за решаване на македонския въпрос гръцкото правителство разчитало преди всичко на Гръцката патриаршия, която имала привилегиите на духовен глава на православното християнство и от десетилетия осъществявала елинизаторска политика сред него, макар че и идеята за военно решение на македонския въпрос не била чужда на управляващите кръгове в Атина. Стамболов в писмо до д-р Странски, министър на външните работи и изповеданията по това време, пише следното: „Гърция е обявила на Солзбъри, че ако българите сторят нещо в Македония, тя ще изпрати войската си в Македония.“²⁹

Освен Гърция и Сърбия, с претенции в Македония се явила и Румъния, която крояла планове за хегемония на Балканите. Тя предявила аспирации в Южна Македония „... като се застъпвала за остатъците от еднородното тем племе тъй наречените куцовласи, цинцари, научно днес именувани македонци арумъни, чиито седалища били разфърляни в Пинд, Тесалия, Западна Македония между Охридското езеро и Долни Вардар“³⁰ – пише в студията си „Македонският въпрос“ д-р Нидерле. Появили се дори твърдения, според които цинцарите и куцовласите в Македония са едва ли не мнозинство от населението на тази област, което служело като основание Румъния да иска права от Портата за тях и проявявала аспирации за участие при подялбата на Турция³¹.

От изложеното дотук бихме могли да заключим, че съперничеството не само на великите сили, но и на балканските държави в Македония усложнявало решаването на македонския въпрос. Всичко това затруднявало и националната политика на българското правителство, конкретизирана в решаването на въпроса за съдбата на едно 1,5 милиона българско население в Македония и Одринско. Трудностите идвали и от неуреденото международно положение на България с избирането на Фердинанд за княз.

Българският въпрос се усложнил в международно отношение още и защото съперниците на Русия смятали, че инициативата за признаването на Фердинанд трябвало да излезе от сюзерена на васална България – Турция, а „Високата порта – според телеграмата на д-р Вълкович от Цариград – чака съгласието на великите сили подир циркулярното, което завчера изрази, за да може и тя да определи политиката си“³². Тези позиции на Турция, непреклонността на Русия и поведението на другите велики сили силно разтревожили управляващите кръгове в София. Опасността от окупация от страна на Русия била възможна. С телеграмата си от 14 октомври 1887 г. обаче

д-р Вълкович внесъл известно успокоение: „Имам данни да вярвам, че каквото съгласие и да стане между Турция и Русия няма за какво да се бои България.“³³

Така в международен аспект, създамата се сложна ситуация, неблагоприятна за близкотоизточните интереси на Русия, рефлексирала както върху вътрешнополитическия живот в страната, така и върху външната ѝ политика и имала особено тежки последици за България при решаването на националния ѝ въпрос.

Неуреденото международно положение на България и нестабилната обстановка в страната наложили на българското правителство временно да отложи решаването на македонския въпрос. Това, от своя страна, облекчило националистическите среди в Цариград, Белград и Атина за реализация на тяхната антибългарска политика в Македония и Одринска Тракия. Турците затруднявали дейността на Екзархията, църковното и просветното дело в Македония; фанариоти гърци подели усилената елинизаторска политика; Сърбия чрез дружеството „Св. Сава“ започнала антибългарска пропаганда за насаждане на сръбско влияние в европейските владения на султана. Ето какви са констатациите в рапорта на Екзархията от 1888 г. до министъра на външните работи и изповеданията за учебното дело в Македония и Одринско за 1887/1888 г.: „Може да се каже – четем в рапорта – че почти всичко е против българщината, и против свестяването на българския елемент в Македония и Одринско, особено като се вижда, че българите напредват в просвещението и образованието и правят успехи.“³⁴

Гърците не щадели средства за своята пропаганда и, за да представят Македония за гръцка, отпуснали „неимоверни суми за поддържането на гръцките училища и за повдигане на гръцкия престиж в Македония и Одринско“³⁵.

Все повече се усилявала и сръбската пропаганда: „...отварят се сръбски училища в Македония, раздават сръбски учебници и други сръбски книги и да се стараят да посърбят българското население особено в северозападната част на Македония“³⁶.

От изложеното дотук следва, че още в началото на своето управление Стефан Стамболов и правителството трябвало да се съобразяват с изключително сложните условия, при които се налагало да работят за единението на българската нация и да решават българския национален въпрос. Това налагало Стамболовото правителство задълбочено и сериозно да обмисли пътищата и средствата и изработи тактиката си за защита на българските национални интереси като се съобрази с новата обстановка. Всичко това добре било доловено от официоза в. „Свобода“. В статията си „По македонския въпрос“ той пише: „Преди всичко възможно ли е и как трябва да се достигне целта, към която се стремим. Защото да искаме да достигнем нещо не значи да го достигнем. Особено желанията не отговарят на действителната политика и национални тежнени. Тук се срещат фактори, които действат независимо и против нашето желание и може би, когато мислим, че сме близо до целта, да сме най-далеч от нея. Трябва следователно нашите желания да ги равновесим и съобразяваме със съществуващите обстоятелства, да видим колко нашите ламтения съответстват на силите ни, какви резултати ще получим при разнообразните комбинации на тези сили.“³⁷

Според думите на Екзарх Йосиф, предадени от Султана Р. Петрова, Стамболов имал своите виждания за решаването на националния въпрос: „...армията и оръжието ще служат за стража, а умът ще ни ръководи. Войните са безполезни, иска се разбирателство, енергия, последователност и далновидност в политическите пред-

назначения. Само те ще ни помогнат да дочакаме да узрее плодът, който тогава безболезнено ще падне в ръцете ни.“³⁸ Дали тези думи са били действително казани от Стамболов, не можем да твърдим, но извършеното от него красноречиво доказва тяхната вярност.

В такава насока са били отправени търсенията, проучванията и действията на Стамболовото правителство. За това говорят преди всичко публикациите в печата, научната литература, личната кореспонденция на премиера. Управляващите кръгове са положили усилия да систематизират и определят основната насока и линия на националната българска политика.

Като начало Стамболов намерил база, опирайки се на опита на своите предшественици и по-точно на доклада на министъра на външните работи от 1883 г. К. Стоилов до княз Ал. Батенберг за положението в Македония, за чуждата пропаганда и училищното дело.³⁹ Изложеното в доклада в основната си част било възприето от кабинета на Стамболов като тактика и действие в осъществяване на националните задачи. „Що трябва да върши правителството на Ваше Височество – пише К. Стоилов в доклада, – за да може да изпълни поне за българската народност ролята, която Пиемонт изпълни за италианската народност? За да може да достигне тази цел неизбежно, нужно е, щото всичкото население на Македония да се убеди, че правителството на Ваше Височество води общонародна българска политика, че Княжеството е самият естествен и успешнодейтелен покровител на Македония... Трябва да се развие у македонските българи чувството на народно самосъзнание... За осъществяването на тази цел ние трябва да се ползуваме от следующите средства:

1. Просвещение (училища) в най-широк размер; 2. Една добра организация, която ще ни държи в течението на работите на Македония и ще е в състояние в един даден момент беззабавно и успешно да тури в действие по цяла Македония и Албания една заповед, излезла от княжеското правителство и; 3. Като се свържи мрежата на българските железни пътища с македонските. От само себе си се разбира, че в изпълнение на тая програма трябва да се върви ръка в ръка с Екзархията.“⁴⁰

Стамболовото правителство работело целенасочено по основните пунктове, залегнали в доклада, като отхвърлило предложението за създаване на организация. Стамболов бил дълбоко убеден, че македонският въпрос е сложен и заплетен и той не може да се решава от някакви спонтанни движения, колкото и доброжелателни да са те, а единствено от една цялостна и планирана държавна политика, която да действа в съответствие с променящите се международни условия и перспективните интереси на българската народност. Единствено върху българската държава лежало задължението, правото и отговорността да решава националните проблеми⁴¹.

Идеята за развитие на народностното самосъзнание на българите в Македония и Одринско и другите откъснати от България области се приела както от правителството, така и от Българската екзархия в Цариград и българите в Македония и Одринско, Добруджа и Моравско. Техните позиции и отношение по въпроса намерили най-ярък израз в печата: „Македонският въпрос няма да се реши с прости военни разходи и решението му ще бъде за полза не на най-силния и буйния, но на този, който знае да чака и бди – пише в. Народни права. – Най-главната задача на македонца днес е да развие народното си самосъзнание.“⁴² Всички са съгласни – четем във в. Свобода, – че българите от България и от Турско образуват едно тяло, трябва да имат еднакви

интереси, еднакво бъдеще, еднакво самосъзнание на духовността и националната си сила.⁴³

Същата идея срещаме и в писмо, изпратено до Стамболов, където, освен сведения за сръбската пропаганда и дейността на дружеството „Св. Сава“, авторът прави конкретни предложения за работата на правителството по решаване на националния въпрос. От разговорите, които той водил с търговци, занаятчии и др., заключил, че идеята за въстание не въодушевявала никого, нито пък вярвали, че може да се осъществи. Затова той предлагал да се отворят повече училища в ненадеждните места, да се отпускат стипендии на завършилите курса на Солунската гимназия, назначаването на чиновници при Екзархията, които добре разбират от своята работа, и не на последно място – отпускане на суми за подкупването на турски чиновници и главно цензура на комисията в Солун⁴⁴. Гр. Начович бил също на мнение, че за решаването на македонския въпрос в наша полза ще са необходими пари⁴⁵. Тези мнения впоследствие били взети под внимание от българското правителство.

Идеята за подготовка на въстание в Македония или използването на чети за решаването на македонския въпрос не намерила подкрепа сред българската общественост и правителствените среди. Надделяло мнението, че този път за решаване на проблема е неподходящ и ще донесе нещастие не само за Македония и Одринско, но и за самото Княжество. „Не се лъжете във въстания и т.п. вратоломни и пагубни и безполезни мечти и басни. Не се лъжете с Европа и с нейното християнство, откъдето Македония не е видяла и не може да види облага“ – пише Миларов във в. „Македония“⁴⁶.

По мнение на Ат. Шопов, отразено в монографията му „Политиката на К. Стоилов спрямо Македония“⁴⁷, Стамболовата политика била противна и на всяко четническо движение във вилаетите. Сам Стамболов в интервю пред кореспондент на в. „Ролнихе Цайтунг“, публикувано във в. „Пловдив“, заявил: „Не можем тоже да търпим щото у нас да се работи за едно въстание в Македония, което може да ни докара много беди и опасности на главата.“⁴⁸ Тези позиции на премиера бихме могли да обясним, на първо място, с това, че той бил добре запознат с възможностите на четническите действия и последствията, които биха имали те за българското население в Македония: от една страна, повод за насилия и жестокости на турската власт и, от друга – повод за действия срещу Екзархията и нейните позиции в Цариград, като единствена българска институция там, защитаваща интересите на българите пред османските власти и активен помощник на княжеското правителство в борбата му за решаване на националния въпрос. На второ място, четническите акции биха могли да се използват от противниците на България (сърби, гърци, турци и др.) като повод за обвинения срещу нея в подстрекателство, а това би пречило на една по-активна дипломатическа дейност в защита правата на българите в Македония.

Конкретните исторически обстоятелства постепенно наложили идеята за запазване на Берлинския договор, като се действа пред великите сили и Високата порта за въвеждане на реформите, предвидени в чл. 23 и чл. 62 на договора. В писмо на К. Стоилов, изпратено от Виена до министъра на външните работи, четем следното: „Силата на българското правителство е пазенето границата на Берлинския договор. Ако предизвикаме движение в Македония, силите ще го локализируют, и ще бъдем оставени на съдбата си.“⁴⁹ Подобни мнения за автономия и въвеждане на реформи се изказват и във в. „Напред“⁵⁰, в. „Свобода“ (бр. 731), брошурата на Артур Еванс „Маке-

дония както си е“ и др. Тук бихме могли да си зададем въпросите: „Защо изведнъж българите се отказали от Санстефанска България и започнали да пледират за приложението на Берлинския договор по отношение на Македония? Какво биха спечелили те, ако Турция стриктно изпълни решенията на Берлинския конгрес, по-точно чл.23 и чл.62 от договора?“

На първия въпрос, имайки предвид изложеното дотук, отговорът е ясен. България не била в състояние при тогавашното си вътрешно и международно положение да се бори за Санстефанска България без съюзници, а такива няма. Що се касае до отговора на втория въпрос, би трябвало да разгледаме и анализираме по-обстойно чл. 23 и чл. 62 на Берлинския договор.

Според чл. 23 от договора „Високата порта се задължава да приложи най-добросъвестно Органическия устав от 1868 г. на о. Крит, като внесе в него необходимите справедливи изменения. Подобни уставни, нагледени към местните нужди, с изключение на клаузите за данъците в Критския договор, ще бъдат въведени и в други части на Европейска Турция, за които в настоящия договор не е предвидено специално устройство, Високата порта ще натовари специални комисии, в които местното население ще бъде широко застъпено, да изработят подробностите на тези уставни за всяка провинция.“⁵¹

Трябва да отбележим, че о. Крит през този период се ползвал с автономни права, които непрекъснато се разширявали. Главният управител се назначавал за срок от 5 години и се допускало той да бъде християнин. Общото събрание притежавало законодателна власт и право да внася изменения в Органическия устав по въпроси от местно значение. Двете религиозни групи се представлявали пропорционално в него и членовете на християнската надхвърляли мюсюлманската. Гръцкият език се допускал наравно с турския и на него се издавали официални документи. Местните жители получавали предимства при разпределение на общински служби и били главния елемент в жандармерията⁵². Следователно стриктното прилагане на чл. 23 от Берлинския договор би довело неминуемо до политическа автономия за Македония и Одринско, без да се нарушават нито самия договор, нито предвиденото от него териториално разпределение на полуострова. Като към него прибавим и чл.62 от договора, според който Високата порта изразила своята воля да поддържа религиозната свобода на своите поданици като „В никоя част на Отоманската империя различието на вероизповеданията не може да бъде противопоставено никому като мотив да бъде изключен или обявен за неспособен относно упражнението на гражданските и политическите права, допускането до обществени служби, функции и почести или до упражняването на различни професии и индустрии“⁵³, а така също и това, че в Македония живее близо милион и половина българско население, с право бихме твърдели, че настояването за приложение на тези реформи, наложени от Берлинския договор, не означавало отказ от народността, а по-скоро стъпка към обединението на българската нация. Исканията да се приложат чл. 23 и чл. 62 от договора за Македония и Одринска Тракия означавали двете области по своето устройство да се доближат до България. Освен това, чрез тези искания, чрез стриктното им приложение успешно могли да защитят интересите на българската национална група, която била болшинство в тази област на Турция. Друг е въпросът, че, познавайки добре историческия опит, Османската империя винаги действала много мудро, често обещавала под натиска на по-силния, но много рядко изпълнявала. В Македония се преп-

литали и интересите на много страни, което давало възможност на Турция да отлага обещаните реформи и усложнява реализирането на този пункт от националната програма на княжеското правителство. Въпреки това именно международните договори, подписани от Турция и великите сили, станали основната изходна точка и база за воденето на дипломатически преговори и формулиране на националните искания на България.

Международният характер на македонския въпрос до голяма степен налагал в търсенето на най-ефективните пътища за неговото решаване, да се иска подкрепата на една или друга велика сила, на все по-широкото му поставяне и разглеждане на страниците на европейския печат.

Например в посочената вече брошура „Македонският въпрос“, публикувана и на страниците на в. „Свобода“ и в. „Народни права“, се прави предложение в духа на следното: българското правителство да повдигнело въпроса за автономните права на Македония пред представителите на великите сили в София и Цариград, като изпрати хора при ония държави, от които зависело решаването на македонския въпрос, като същите тези хора, проучили добре въпроса, да „... предразположат европейския печат в наша полза, както и ръководни личности, и да потърсят подкрепата на тази сила, която била най-малко заинтересована в Македония“⁵⁴.

Такова решение на въпроса виждали и даже предприели конкретни действия политическите дейци К. Стоилов и д-р Г. Вълкович. В писмо до Ст. Стамболов, изпратено от Виена, Стоилов, наред с разглежданите въпроси за политическите връзки на България с Италия, Сърбия, Австро-Унгария, Англия и по македонския въпрос, пише следното: „Додето да вземем някое решение, мисля, че трябва категорически да уверяваме всички, че нямаме никакви намерения за Македония. Чрез моите връзки с представители на пресата, аз турих македонския въпрос на дневний ред в германския и английския печат.“⁵⁵ Д-р Г. Вълкович препоръчва на правителството да започне издаването на един добре редактиран френски вестник в София, „който да отговаря на клеветите и лъжите, които се пишат против нас и че в наш интерес е да не останат тези лъжи и клевети да имат временно курс в Европа“⁵⁶. Препоръчвал също така да се разреши на агенция „Хавас“ безплатно да изпраща телеграми за Европа през Варна, което щяло да бъде от полза за делото⁵⁷. Тези съвети на Вълкович били взети под внимание. С решение на Министерския съвет се приемали безплатно депешите на „Хавас“⁵⁸, а по-късно в България действително започнал да излиза вестник на френски език „Ла Бюлгари“.

Отчитайки сложната международна обстановка, познавайки опита на своите предшественици, Стамболовото правителство преценило, че решаването на националния въпрос е невъзможно без единодействието на правителството и Екзархията в Цариград. Независимо от конфликта, който се породил между правителството и Светия синод във връзка с признаването на княз Фердинанд и по-късно с измененията на конституцията, кабинетът в София и Екзархът били единодушни по въпроса за решаване на съдбата на българското население в Македония и Одринско. „Моята пряма длъжност е да съхраня Екзархията в Цариград и духовната си власт над Княжеството – пише в дневника си Екзарх Йосиф, – а за това е нужно да не скъсвам сношенията си с българското правителство, на което впрочем съчувствува Портата, на която съм чиновник и от политиката на която не мога да се отстранявам в тоя български въпрос.“⁵⁹

Българската екзархия изцяло подкрепяла идеята за духовното и културно повдигане на българския народ в Македония и Одринско. В тази насока тя поддържала най-тесен контакт с правителството в София с искания за материална и дипломатическа помощ при решаването на въпросите на църковното и учебното дело и защитата на българското население в тези области, като своевременно информирала правителството за постигнатите резултати.

На Екзарх Йосиф принадлежала и идеята за използване на науката в подкрепа за решаване на македонския въпрос. По негова инициатива била определена специална премия за написване на съчинение, представляващо географски очерк за Македония, субсидирана от Министерството на народното просвещение в България⁶⁰. Тази идея била приета от княжеското правителство и научните среди като средство в борбата за отхвърляне на необоснованите клевети на претендентите за Македония и за информране на нашата и чуждестранната общественост за историческите права на българското население в посочената област, което, от своя страна, подготвяло и общественото мнение в полза на справедливите искания на българите. Такива публикации излизат не само като научни трудове, но и в периодичния печат – сп. „Лоза“ (кн. 1, 2, 1891/1892), в. „Зорница“ (бр. 19, 1888), вестниците „Свобода“, „Пловдив“, „Струма“ и др.

Действията на Стамболовия кабинет по решаване на националния въпрос, на който ще се спра по-нататък в изложението, ни дават основание да приемем твърдението на Рихард фон Мах „... че по отношение на македонската политика Стамболовата стана система“⁶¹.

Конкретно формулирана програма на правителството обаче не успях да открия нито в стенографските дневници на Обикновеното народно събрание, нито в личните архиви на политическите дейци от това време, нито в архива на Народното събрание, нито в протоколите на Министерския съвет. Скопският историк С. Димевски обаче в книгата си „Просветната политика на Екзархията и училищните бунтове в Македония“ твърди, че Стамболовото правителство е имало изработена такава програма, която той нарича „План за асимилиране на македонския народ“, като под македонски народ разбира цялото население на Македония без определяне на националната му принадлежност. Обосновавайки се, той се спира на доклада на К. Стоилов от 1883 г. до Батенберг и основните пунктове в него, цитирани по-горе. „Това цитирано предложение на министъра на външните работи и изповеданията в тези няколко години – пише Димевски – се оформи прецизна програма на българското правителство. Министерският съвет на България в 1890 г. назначи комисия, която поднесе програма в десет параграфа. Предложението на комисията беше прието от страна на НС в София на 11 декември 1891 г.“⁶² Авторът твърди, че оригиналът на програмата се съхранявал в Дипломатическия архив на сръбските власти в Дубровник.

Въпреки че не открих доказателства, подкрепящи тезата на Димевски за наличието на българска програма по националния въпрос, ще се спра на някои от основните моменти в цитирано от Димевски, защото, изхождайки от проучванията, които прави Стамболовият кабинет и действията му в защита на националните интереси, те в много отношения се покриват с изложението от автора.

В параграф 1, според Димевски, българското правителство обръщало голямо внимание на македонската емиграция в Цариград и на просветните кадри в Македо-

ния⁶³. Девети параграф в програмата всъщност бил една инструкция за Екзархията в осъществяване на денационализаторската ѝ политика. За развоя на тази политика, според автора, голямо значение имали отпусканите от България кредити. „С докладването на последната програма – пише той – българските власти отпуснаха фантастичната сума от 5,5 милиона франка.“⁶⁴ Тази сума била употребена за изграждането на училища, църкви, параклиси, за поддържането на пансиони, за даване на заплати на учителите и разни потреби. Въз основа на посочени суми, Димевски прави предположение, че бюджетът на българското правителство за пропаганда в Македония представлявал най-малко 25% от общия на страната⁶⁵.

За „денационализаторска“ политика на българското правителство и Екзархията в Македония пишат и други съвременни македонски историци, разработвайки своите постановки главно върху създадената от сръбския политически деец и историк Ст. Новакович теория за македонизма⁶⁶, в която се развива тезата за съществуването на отделна македонска народност, различна от българската и сръбската, и която трябвало да бъде подпомагана в процеса на своето самоутвърждаване. Така например, М. Пандевски и А. Христов твърдят, че македонският народ (без да определят неговия етнически и национален облик) след Освобождението на България повел продължителна борба срещу Българската екзархия поради стремежите ѝ да „скърши всеки опит за самостоятелно манифестиране на македонски обществено-политически живот и отбива всякакви опити за самостоятелност на църковно-училищните общини“⁶⁷.

Може ли в случая да говорим за денационализаторска политика, когато 1,5 милиона от населението на Македония и Одринско само признава себе си за българи, а не за македонци, събират средства, строят училища и църкви, търсейки материалната подкрепа на своите сънародници и Екзархията, запазвайки своята култура, бит и народностно самосъзнание. Няма посочени факти за българска пропаганда сред гръцкия и сръбския народ, освен за действия сред македонското население, което по етнически състав е нееднородно, а това обезсмисля нападките срещу провежданата от България и Екзархията политика. Не можем да отречем обаче това, че засилената кампания на нашите съседи против българската национална политика в Македония и Одринско повлиява несъмнено за определяне на тактиката и пътищата за нейното реализиране.

От изложеното дотук бихме могли да очертаем основната линия и тактика на действие на княжеското правителство по националния въпрос и средствата за осъществяването им.

Отчитайки сложното, неуредено международно положение на България с не-признаването на Фердинанд, противоречията на великите сили за надмощие на Балканите и интересите им в Македония, васалното си положение спрямо Турция и зависимостта на българското население в Македония от Портата, позициите на балканските държави по македонския въпрос и решенията на Берлинския конгрес, Стамболов стигнал до извода, че не чрез революция, а чрез еволюция трябвало да се постигне присъединяването на Македония към България. Горчивото разочарование, което изпитал при освобождението на разпокъсана България – според думите на Султана Р. Петрова – затвърдило неговите политически схващания – никаква намеса на чужди държави в обединението на българския народ⁶⁸. Така в резултат на търсенията за най-безболез-

нения и ефективен път за решаване на националния въпрос, изхождайки от конкретните исторически условия, отчитайки направените проучвания и оформилите се мнения, правителството определило следната линия на действие:

1. Да не предявява открити претенции за обединение с Македония и Одринско, а да настоява за въвеждането на реформите, предвидени в чл. 23 на Берлинския договор (последното по-късно отпаднало поради несъгласието на Австро-Унгария и Англия).

2. Да отстоява пред Високата порта и великите сили правата на българското население в Македония и Одринско.

3. В единодействие с Екзархията в Цариград да настоява пред Високата порта за решаване на църковния въпрос според турския ферман от 1870 г. за учредяването на Българската екзархия и правото на българите, живеещи в Европейска Турция, на самостоятелно духовно и културно-просветно дело с цел да се развива народностното им съзнание.

4. Да работят за свързване на мрежата на българските железопътни линии с тези в Македония.

Всички тези пунктове били обвързани с одобрени вече международни актове, което в известна степен не събуждало такава остра съпротива от силите, диктуващи международната политика.

Възможността добросъседските отношения с Турция да приглушат опасността за съдбата на Съединението и да облекчат донякъде режима, при който се намирали българите в Македония, влиянието на великите сили върху Турция и международната политика, необходимостта от запазването и развитието на българското народностно съзнание в откъснатите от България области и значението на научните разработки и средствата за масова информация за правилното и научно осветляване на историческите права на българите, активизирането на световното обществено мнение в тяхна полза, определили конкретните средства за постигане на поставените задачи:

1. Лоялна и приятелска политика на Стамболовото правителство спрямо Турция.

2. Осигуряване подкрепата на страните, „приятелски“ настроени към България, за решаване на македонския въпрос.

3. Оказване и осигуряване на морална и материална подкрепа за духовното и културното развитие на българите в откъснатите от България области чрез стабилизиране позициите на българските национални институции в Европейска Турция – Екзархия, църковни и училищни общини.

4. Материална подкрепа и стимули на българските и чуждестранните учени, работещи по проблема за Македония, научно обосновавайки нейните исторически права, отстъпки на чуждестранни телеграфни агенции, активизиране на периодичния печат.

5. Активизиране на българската общественост чрез участие в митинги, благотворителни дружества и акции, публикации в пресата в подкрепа и за оказване на натиск от страна на българското правителство за решаване на националния въпрос.

Мерките за постигане на крайната цел Стамболовото правителство определило като: мирни дипломатически средства и преговори най-вече с Османската империя чрез посредничеството на предварително договорената подкрепа на „приятелски“ настроените към България сили.

Бъдещето трябвало да покаже дали стремежът на западните държави и Турция да използват българската карта в своите антируски комбинации на Изток и избраната от Стамболовото правителство тактика можели да доведат до успешното решаване на националния проблем. Дали цената, която Стамболовият кабинет придобива за антируския блок през втората половина на 80-те години на XIX в., можела да елиминира антибългарските тенденции в политиката на Лондон и Виена, демонстрирана така впечатляващо по време на Берлинския конгрес.

2. ВЪНШНОПОЛИТИЧЕСКИ АКЦИИ НА ПРАВИТЕЛСТВОТО И ЕКЗАРХИЯТА ПО РЕШАВАНЕ НА МАКЕДОНСКИЯ ВЪПРОС

Очакванията на Стамболов, че след избора на княз Фердинанд България ще излезе от кризата, не се оправдали. Неуреденото международно положение на Фердинанд, острите вътрешнополитически борби в страната, глухото, но широко народно недоволство създавали много трудности на Стамболовото правителство както във вътрешнополитически план, така и във външната му политика. Тези трудности съвпадали и до голяма степен се обуславяли от най-острите периоди на европейската външнополитическа криза. Всичко това не позволило на Стамболовия кабинет в началото на своето управление да постави веднага на дневен ред решаването на националния въпрос. Необходимо било време за консолидацията на режима, а така също и благоприятна международна обстановка.

В средата на февруари 1888 г. в дипломатическите среди проникнали сведения за предстояща нова инициатива на Русия по българския въпрос. Руската дипломация настоявала суверенните държави, подписали Берлинския договор, да накарат Високата порта да признае, че устройството на България не било окончателно. Тази евентуална декларация щяла да принуди Фердинанд да напусне страната.

На 13 февруари 1888 г. Русия подала вербална нота до Високата порта, поддържана от германския и френския посланик в Цариград. Англия, Италия и Австро-Унгария отказали да подкрепят френско-руските предложения и поддържали България. Създадената от Бисмарк Средиземноморска коалиция съумяла и този път успешно да парира руските акции по българския въпрос⁶⁹.

По повод нотата на Русия дипломатическият агент в Цариград д-р Г. Вълкович изпратил до министъра на външните работи и изповеданията проект на ответна нота на съобщението, което Високата порта щяла да направи на българското правителство относно положението на княз Фердинанд като следствие на вербалната нота на Русия. Мемоарът бил изцяло одобрен от правителството на Стамболов с малки изменения и разяснения, направени от самия премиер. Последните ясно очертавали позицията на Стамболов и кабинета му не само по решаването на българския въпрос, но и решаването на македонския въпрос: „... като следя работите по-отблизо – пише той, – съм убеден, че правителството ни трябва да се възползва от настоящия случай, за да начертае пред Европа политическата си програма и да укаже на правата, които има намерение да защитава. Това благовремие трябва да се оползотвори, за да представи българското правителство за пръв път пред Европейски свет, че българското Княжество разбира да е центъра на българския народ и защитник на неговите права... Маке-

донский въпрос е третиран с най-голяма предпазливост. Лаская се да вярвам, че ще признаете, че той не може да се третира нито с по-слаб, нито с по-строг тон.⁷⁰ Целта на този мемоар била да се отнемат от Високата порта всякакви мотиви за негодувание и да се докажело на великите сили чрез Портата, че положението в България било прогивно на Берлинския трактат⁷¹.

Така правителството на Стамболов се стремело да придвижи решаването на две важни задачи – международното признаване на Фердинанд и спечелването на придобивки за българите в Македония и Одринско. По първата задача Стамболов имал подкрепата на Тройния съюз и Средиземноморската антанта; по отношение на втората, въпросите били силно усложнени.

Ето защо, едва през първата половина на 1888 г. Стамболовият кабинет проявил известна активност по македонските работи, а мотиви за това имало. Един от тях би трябвало да търсим в поведението и действията на опозицията и нейния лидер П. Каравелов по повод откриването на железопътната линия Белград – Ниш – Солун, осигуряваща благоприятни условия за Австро-Унгария и Сърбия за проникване във Вардарска Македония. Чрез публикации във в. „Търновска конституция“ опозицията започнала широка кампания срещу Стамболовото правителство, укорявайки го, че допускало такова развитие на нещата. Според вестника Австро-Унгария и зависещата от нея Сърбия получавали чрез посочената железопътна линия сериозни условия за оцеляване на българщината в тази област; дори пресилено се отбелязвало, че имало опасност от изтласкване на законните български интереси от Македония. Освен това, използвайки пряката железопътна връзка, Австро-Унгария можела по всяко време да превози и дислоцира свои войски във Вардарската долина по посока към Солун. Тези публикации станали прелюдия към разгорялата се по-късно полемика между София и Виена по въпроса за Македония⁷².

Известно влияние върху българското правителство във външнополитическата му дейност чрез дипломатическия агент в Цариград, според Р. Мишев, оказали също италианската тайна дипломация на Балканите и нейната борба срещу австро-унгарското влияние в този район. Това, че италианският посланик в Цариград барон Бланк на два пъти се срещал с д-р Вълкович и го окуражавал за действия по македонския въпрос, макар че впоследствие се обявил против българските искания, все пак приятно изненадало правителството в София⁷³. Ето защо, знаейки за отрицателното отношение на Виена към българската политика в Македония, то се опитало да действа чрез други сили, като се надявало да използва наложената му поради неуреденото положение на Фердинанд лоялност спрямо Портата, за да получи от султана берати за български владци и църковни и др. привилегии.

Така в средата на 1888 г. било поставено началото на първата голяма външнополитическа акция на българското правителство за, макар и частично, решаване на македонския въпрос, която довела до остра полемика между София и Виена по въпроса за Македония и до голяма степен изяснила позициите на великите сили по този проблем. Тази политика на България по това време се провеждала фактически от два ръководни центъра – софийското правителство и намиращата се в Цариград Българска екзархия. Въпреки явните или скрити несъгласия между тях в общи линии били постигнати координация и единодействие. Правителството, от една страна, държало сметка за мнението на Екзарха, а последният, въпреки личните си убеждения, в официалните

си постъпки бил принуден да се съобразява с провеждания тогава от България външнополитически курс.

В началото на 1888 г. Екзархът подновил ходатайствата си пред Портата и пред някои дипломати за издаването на митрополитски берати и екзархийски вестник, чрез който могло да се защитава политиката на правителството и да се поддържат религиозните чувства у народа, като между другото да се действало за оборването на сръбската пропаганда в Скопския санджак и особено в Тетовско⁷⁴.

На 20 февруари 1888 г. д-р Вълкович информирал министъра на външните работи и изповеданията Г. Странски, че заедно с К. Стоилов са поканили Българския екзарх да отправи обширна нота до Високата порта, в която да опише положението и несгодите на българите, намиращи се под властта на султана. Екзархът се съгласил с подаването на нотата, като обещал да я направи, но всичко вървяло много бавно и затова Вълкович искал от правителството да го поканело да побърза⁷⁵.

На 22 февруари 1888 г. Странски уведомил д-р Вълкович, че Министерският съвет изказал мнение, „че при сегашните критически фази на българския въпрос необходимо е да маневрираме с Високата порта и да не ѝ даваме повод за раздражение и оплаквания против правителството, че повдигането на македонския въпрос от наша страна е дело несвоевременно, че Русия не може да изиграе нищо с повдигането му, че в интерес въобще на българския народ в Македония е да мирува и по тия причини никакви обвинения не трябвало да се правят на Високата порта, докато не бъдем предизвикани“⁷⁶.

Поради подозренията си към Екзарха за връзките му с Русия Стамболов бил твърде резервиран към предложението на Вълкович. Последният се опитал да разсее подозренията на премиера към Екзарха, като категорично отхвърлил подобни обвинения, заявявайки, че той никога не бил преставал да действа и се оплаква за Македония дори и пред посланиците на великите сили⁷⁷. Доказателства за това били ходатайствата на Екзарха пред Портата за подобряване положението на българите в Македония и Одринско и грижите, които полагал за развитието на просветното дело.

В началото на 1888 г. Екзарх Йосиф се възползвал от затрудненията на Турция, възникнали във връзка с арменския и критския въпрос, и на 2 април с.г. подал писмено изложение до Високата порта за подобряване положението на Българската църква и българите, които се намирали „в прямите владения на Султана“⁷⁸.

На 6 април 1888 г. Вълкович телеграфирал на Странски за срещата си с Великия везир и разговора си с него по повод подадената от Екзарха нота до Портата с искане за назначаване на владици. Вълкович категорично отхвърлил опасенията на Великия везир, че Екзархът действал по чуждо побуждение⁷⁹. След тази среща д-р Вълкович веднага поискал чрез министъра Странски указания за неговото поведение във връзка с нотата. Отговорът бил твърде лаконичен: „Постъпката на Негово Блаженство трябва да е собствена инициатива, защото руските възгледи по тоя въпрос са противоположни, затова подкрепете по възможност постъпката му.“⁸⁰

Същевременно Екзарх Йосиф изпратил до министъра на външните работи и изповеданията в София доклад, с който уведомявал българското правителство за причините, подбудили го да подаде нотата и приемането ѝ от Високата порта, като с особена тревога поставил и въпроса за чуждата пропаганда на гърци и сърби и привилегированото им положение пред османските власти. Голямо място в доклада било от-

делено на полята на българското правителство в борбата за удовлетворяване на изложените в нотата искания: „Според нашето скромно мнение – пише Екзархът, – ако Екзархията няма зад себе си всичката нравствена поддръжка на съединена България с всичките влияния на ония сили, които ни поддържат, нищо не може да се спечели и Портата полека-лека ще подчини съвършено българското население на Патриаршията и ще направи невъзможно остаянето на Екзархията в Цариград. Ний намеряваме, че трябва да направят нужните усилия, за да можем по един или друг начин да спечелим духовното ведомство в Македония...“⁸¹

Вероятно този доклад оказал нужния ефект и влияние върху правителството в София. Получил указания да подкрепи исканията на Екзарха, Вълкович се заел енергично да упражнява натиск върху Портата, в резултат на което в турската столица започнал първият официален изключителен двубой за правата на българите в европейските владения на султана.

Д-р Вълкович добре знаел за влиянието на великите сили над Портата. Ето защо той започнал разговора преди всичко с представителите на английското, австро-унгарското и италианското посолство в Цариград. В разговорите си с тях той се опитвал да ги предразположи да подкрепят исканията на Българския екзарх, като умело използвал противоречията помежду им и борбата им срещу Русия. По време на срещата си с английския посланик в Цариград той тактично напомнил, че отказът на Турция да изпълни исканията на Българския екзарх ще накара привържениците на проанглийската политика в България да се замислят: „... този отказ – заявил Вълкович – ще произведе твърде лошо впечатление на българското правителство и особено на оная партия, която от две години подкрепя борбата против руското влияние. Отговорът на Високата порта е в полза на Русия и политиката ѝ в България, което ще покаже, че без руска подкрепа българите няма да запазят народността си, тъй като турското правителство не признава съществуването на българските църковни общини в пределите на Султана.“⁸²

По-нататък той изтъквал, че само българите се намирали без защита, а са и преследвани от тези, най-много ползували се от борбата, която България водела спрямо Русия, понеже те насърчавали и поддържали съперниците на българите с открити и задни мисли да не би България да се постави на Балканския полуостров като водеща движеща по пространство сила и поведение. Поради това българите щели да се убедят, че понеже западните европейски сили – било по интерес, било по политически съображения – не искали и не смеели да защитят правата им, то правителството им волю-неволю трябвало от чувство за самосъхранение да се спогоди с Русия. Английският посланик се съгласил с изложеното от Вълкович, но смятал, че никога не можел да помогне. От този разговор д-р Вълкович стигнал до извода, „...правителството на Негово Височество трябва да положи всичките си усилия, за да накара поне една от западните сили да вземе открито защитата на нашите права – както сме сами, положението не само е трудно и неосносно, а въпрос за съществуване.“⁸³

Кабинетът в София взел присърце и молбата на Екзарха, и мнението на дипломатическия агент в Цариград. Неговите действия в известна степен се улеснили и от започналите в средата на 1888 г. вътрешни безредици в Скопския вилает, в които били замесени сръбското и гръцкото правителство. По този повод българската преса била залята със статии, коментиращи или отразяващи положението на българите в Македония (в. „Свобода“ бр.166, 174, 195, 197, 198, 209 от юни–септември 1888 г.).

Тенденциите на тези инспирирани от правителството материали третирали два въпроса – произволите на турската администрация за потискане на българския елемент в Македония и чуждата гръцка и сръбска пропаганда там. Тези публикации имали своето значение в момента, за което красноречиво говори съобщението на Дворцовата канцелария до Великия везир. „В заловените от пашата два броя на в-к „La Bulgarie“ от 20–23 септември 1888 г. – четем в съобщението – са поместени статии с крайно обидно и заплашително съдържание. В тях се настоявало да се даде автономно управление на Солунския, Косовския и Битолския вилаети на основание Берлинския договор или пък да се поставят под управлението на България. От известно време всички български вестници, близки до българското правителство, печатали статии с подобно бунтовно съдържание, с което подстрекават българите, живеещи в казаните вилаети, към въстание и непокорство. Високата порта да протестира пред българското правителство и неговия представител в Цариград.“⁸⁴

За опасенията на Турция от безредици, предизвикани от смущенията около българските работи, съобщава в. „Исток“. Тези опасения накарали дори турското правителство да усили пограничните си гарнизони, но не и да приеме изложенияте в нотата искания на Екзарха⁸⁵. Това заставило българското правителство да търси и други пътища и мерки за въздействие върху Турция.

След неуспешните опити на Вълкович и Екзарха да привлекат на българска страна английския, италианския и австро-унгарския посланик и повлияят върху поведението на Портата за удовлетворяване на нотата, Стамболовото правителство натоварило бившия министър на външните работи със същата мисия във Виена, Рим и Женева в средата на 1888 г., която била част от външнополитическата офанзива на кабинета във връзка с националните задачи на България. Резултатът от нея засягал преките българо-австрийски отношения и мястото на Австро-Унгария в продължителната политическа криза в България. Същевременно българското правителство изпратило и таен меморандум, съставен от Гр. Начович до Калноки, в който изразило мнение, че ако Австро-Унгария подкрепи България, тя скоро щяла да заеме мястото си, а измененията в австро-унгарската политика, изразени главно в признаването и подкрепата на Фердинанд и българското население в Македония, щели да създадат пречка на пътя на Русия към Цариград. Българското правителство подсказвало, че е за статуквото в Македония, но в случая ставало дума за човечност и справедливост. То предлагало на австро-унгарските консули в Македония да оказват морална и материална помощ на преследваните българи там. И накрая, ако всичко това се заздравяло, Австро-Унгария щяла да спечели в лицето на България един съюзник, който не бил за пренебрегване⁸⁶. Въпреки изключителната тактичност и дипломатичност на българските искания, позициите на австро-унгарското правителство по македонския въпрос не се променили.

Не били по-различни и позициите на италианското правителство, за което научаваме от срещата на К. Стоилов с Крипси. Последният съобщил на Стоилов, че споразумението на силите било да се запазят статуквото и мирът в Македония, а що се касаело за българите, то програмата на силите била да се отстранели вредите „le prejudice“ за България. Той смятал, че днес силите имали надеждата да достигнат до благополучно разрешение на българския въпрос, но времето за повдигане на македонския въпрос било най-неизгодното и ако се повдигал, то щял да се реши в ущърб на българите. Дори съветвал, ако се повдигне движение в Македония без намеса от

българска страна, България да не се намесва и да запази неутралитет, като изложи всичко пред великите сили; в противен случай дори само подозренията за подстрекателства от нейна страна щели да бъдат вредителни за българското дело в Македония, а от „нападение на Турция никой не можел да ни гарантира“⁸⁷. Тази промяна в позициите на Италия, окуражаваща в началото България, красноречиво говори за нормализиране на отношенията ѝ с Австро-Унгария и бързото консолидиране на великите сили, когато техните интереси по един или друг начин се оказвали застрашени.

Мълчанието на турското правителство и позициите на великите сили не отчаяли нито българското правителство, нито Екзарха да продължат борбата до успешен край. По инициатива на Екзарх Йосиф в подкрепа на исканията на Екзархията при Великия везир била изпратена специална депутация от македонски българи, която му поднесла мемоар със същите искания. „В този мемоар – пише в. „Зорница“ – подписавшите го 1000 души слагат пред Цариградското правителство оплакванията си относително отсъствието на български владци в гр. Скопие, Охрид, Велес и молят Портата да разреши на владците назначение за тези епархии, да отидат на местата си.“⁸⁸ Същото сведение дава и д-р Вълкович в телеграмата си до Г. Странски от 5 септември 1888 г. с допълнение: „Негово Блаженство обикаля днес и утре посолствата с цел да моли посланиците да поддържат правата на паството му.“⁸⁹

Познавайки добре българската поговорка „Кови желязото, докато е горещо“, веднага след визитата на Екзарх Вълкович също посетил посланиците на Австрия, Италия и Англия в Цариград, от една страна, да узнае какво впечатление е направило посещението на Екзарха, а, от друга страна – да пледира за македонското дело.

Позициите на Австро-Унгария не се променили. Този път австро-унгарският посланик изтъкнал нова причина: повдигането на македонския въпрос било нежелателно, поради това че щяло да възбуди недоволството на сърби и гърци⁹⁰. Разговорите на К. Стоилов с Калноки през септември 1888 г. за позициите на Австро-Унгария⁹¹ и на Гр. Начович с английския посланик за позициите на Италия и Англия по македонските дела отново потвърдили несъгласието им с поставените от Екзарха въпроси, като италианският посланик барон Бланк дори посъветвал Гр. Начович „България да не се отдалечава от законността и васалитета на Султана“⁹². Турция от своя страна искала от Англия, Австро-Унгария и Италия да определят позициите си по тези въпроси. Така Лондон, Рим и особено Виена били изправени пред сложната дилема да ревизират ли своята общоизвестна позиция спрямо българските интереси в Македония, с което още повече да обвържат България, но да отслабят Турция, Гърция и Сърбия и да се конфронтират отново с Русия или да продължат традиционното си поведение.

Ходът на започналата дискусия по македонските дела, отбелязана по-горе, окончателно оформил позициите на великите сили, Турция, балканските страни и България. Австро-Унгария, Англия и Италия изказвали и защитавали нееднократно позицията за запазване статуквото на Балканите според Берлинския трактат. Русия изразила своя протест срещу българските искания чрез вербална нота до Турция. Сърбия и Гърция също протестирали пред Високата порта срещу даването на права и привилегии на Българската църква. Техните позиции особено ярко се изразили по време на сблъсъците в Скопие през май 1888 г., което дало повод на английския в. „Стандарт“, за разлика от другите умерени становища на цялата европейска преса, да оп-

редели, че те са били причинени от зависимостта на гърците и сърбите, които виждали в България една важна и солидна държава на Балканите⁹³.

В крайна сметка позицията на трите велики сили, протестът на Русия и поведението на балканските държави определили позицията и на Турция. „Великият везир казал на Негово Блаженство – съобщил Вълкович в София – че неговата нота не можела да се вземе предвид и въпросът, който третирали, не можел да се разисква.“⁹⁴ Официозът на цариградското правителство „Тарик“ даже заявил, че сега бил моментът съюзенът да накаже непослушния си васал, като предприеме нещо по отношение на бившата Източна Румелия⁹⁵.

Позицията на великите сили и Турция дала на правителството в София основание да изкаже открито своето становище върху поведението на приятелски настроените сили чрез официоза в „Свобода“. Главният удар на атаката, предприет от вестника срещу позициите на султана, била поредицата от статии с факти за турските злодеяния, фанариотските злоупотреби, извършвани в Македония и Одринско в началото на 80-те години на XIX в., аргументирано подкрепящи Екзарха и д-р Вълкович (в „Свобода“ бр.166, 174, 195, 197, 209 от юни–септември 1888 г.). „Българският народ не може да мълчи – четем в една от тях, – не може да търпи една част от него тъй несправедливо да се тъпче в най-светите свои права. Ако в Европа не желаят да се повдига Източният въпрос, тогава нека настояват пред Турция да въведе автономно управление, предвидено в Берлинския договор, с всичките му реформи, или пък ако Турция не може да направи това, то да предаде страната под управлението на България. Само това е средството, което може да тури край на всички раздори на Изток.“⁹⁶

Критика била отправена и срещу австро-унгарската позиция от 1888 г. и заела второ място в публикациите на правителствения официоз. „Агитационният език на в. „Свобода“ по македонския въпрос – споделя австро-унгарският представител – не само не бил прекратен, но продължил с нова сила и с един решително враждебно настроен към Австро-Унгария тон.“⁹⁷ Въпреки това и тази стъпка на правителството не оказала въздействие за промяна на нейното поведение.

Позицията на Англия била отмината с мълчание от в. „Свобода“, защото успяла да убеди българските среди, че била необходима по-благоприятна и спокойна обстановка, освен това и тонът на английската преса бил много условен и умерен в сравнение с твърдото несъгласие, изразено във Виена, а и в повечето английски вестници уж мимоходом се появила явно адресирана към София констатация, че отказът на страните от Тройния съюз да подкрепят България се дължал на обстоятелството, че „върховните интереси на тези страни е запазването на властта на Султана в Македония.“⁹⁸

Призивът на правителствения вестник „Свобода“ за твърда политика по националния въпрос бил съпроводен и с решението на Стамболовото правителство да се санкционира цариградското правителство за неговата неотстъпчива политика през 1888 г. чрез завладяване на железопътната линия Вакарел–Белово, което щяло да засегне икономическите интереси на Турция.

На 6 юли 1888 г. българската администрация и войска завладели гарите, с което жп линията преминала под управлението на българската държава⁹⁹. Но и този натиск не довел до решаването на поставените от Екзарха въпроси. В същото време и срещу Стамболовия кабинет бил оказан силен натиск, главно от страна на Австро-Унгария.

Уведомен от своя представител в София Буриян, че инициативата по македонския въпрос станала главно по настояване на премиера, който желал да парира обвиненията на опозицията, че не работи по националния въпрос, австро-унгарският външен министър Калноки безцеремонно заплашил К. Стоилов, че ако князът и неговото правителство вдигнат въстание в Македония против волята на великите сили, последиците за България щели да бъдат катастрофални. Той дори обрисувал една картина, в която армията на Турция потушава въстанието със съгласието на великите сили, а съседите на България нахлуват със своите войски в Княжеството. В допълнение уточнил, че при евентуално ново нарушение на Берлинския договор Фердинанд и Стамболов щели да загубят властта си дори при условие, че се опитат да предизвикат сблъскване между интересите на великите сили¹⁰⁰. Анализирайки създалата се ситуация, позициите и действията на силите, Стамболов осъзнал, че неуреденото положение на монарха и липсата на подкрепа на някоя от великите сили му връзвали ръцете на този етап по решаването на националния въпрос.

Отрицателната реакция на Турция и великите сили принудили българската дипломация да спре временно своята инициатива по македонското дело. Започналата съвместна акция на Екзархията и правителството през пролетта на 1888 г. завършила с неуспех. Причините за това би трябвало да търсим главно в неподходящо избрания момент, неблагоприятното международно положение на България, нейната политическа изолация и все още вътрешната ѝ нестабилност, липсата на външна подкрепа в лицето на някоя от великите сили и твърде многото преплитачи се чужди интереси в Македония, които не биха позволили да бъдат изместени от една твърде млада страна на Балканите с непризнат монарх и правителство. Освен това великите сили се чувствали все още сигурни, за да защитят своите интереси, разчитайки главно на влиянието си върху Османската империя.

След отхвърляне на поставените от Екзарха искания българското правителство и пресата подновили лоялния си език спрямо Портата и другите сили, временно избягвайки коментарите за Македония. Тази тактика на кабинета в София се налагала от обстоятелствата, че в тогавашния момент България се оказала изолирана и трябвало да търси съюзници на Балканите. Освен това идеята за въвеждането на реформи през 1888 г. убедила правителството, че тя не се ползвала с успех пред великите сили, подписали Берлинския договор. Поради това Стамболовото правителство временно оставило от програмата си този пункт в резерв и по-нататък издигало при всички подходящи случаи главно искания за стабилизиране позициите на българските национални институции в Европейска Турция – Екзархията и църковно-училищните общини. Това направило българската програма по-приемлива както за Запада, така и за султана. Още повече че положението, в което се намирала Българската екзархия, било наистина критично. Патриаршията и турските националисти водели упорита борба повече от едно десетилетие за отстраняване на нейното седалище от Цариград. Така че, ако не се стабилизирали позициите на Екзархията, съществувала опасност от изкуствено скъсване на духовното единство между българите в Княжеството и братята им в поробените територии.

Българското правителство не постигнало желания резултат със своята първа акция за решаване на националния въпрос, но за своята бъдеща политика то направило съответните изводи: 1) преценило, че бъдещите инициативи по националния въп-

рос трябвало да започват само при наличието на такава политическа обстановка, при която загрижените за България приятелски държави да не могат да отстъпят; 2) то се убедило окончателно, че въпросите, които засягали народните ни интереси, ще се решават бързо и лесно, щом имаме една войска, готова всяка минута за действие¹⁰¹; 3) Стамболов не смятал, че отказът на великите сили да помогнат за решаването на македонския въпрос трябвало да го накара да търси помирение с Русия, което откривало реална възможност България поради антируската си политика да загуби окончателно своя съюзник в Македония, какъвто поради собствените си интереси била Русия; 4) по македонското дело било поставено началото на съвместна дейност и единодействие на правителството с Българската екзархия, която, независимо от отказа на Портата да удовлетвори исканията ѝ, с материалната и морална помощ на княжеското правителство упорито работела за издигането на българското народностно съзнание чрез откриване на нови български училища, строителство на църкви, осигуряване на учители, издаване на книги за Македония и пр.¹⁰²

Значението на акцията от 1888 г. се изразявало в това, че българското правителство натрупало опит и още по-прецизно оформило своята програма по националния въпрос и определило факторите, от които в бъдеще зависело нейното успешно реализиране.

В края на 1888 г. и началото на 1889 г. в международната обстановка настъпили промени. Сръбският крал Милан, който бил проводник на австро-унгарската политика, абдикирал и това усложнило позициите на Австрия на Балканите. Новото правителство на Сърбия било с русофилска ориентация, като по този начин Русия могла да получи компенсация за неуспеха си в България. Отношенията на Англия и Турция със Сърбия също охладнели¹⁰³.

Падането на правителството на Братиану също бележело смекчаване на антируските настроения на румънската политика, което било посрещнато с голяма тревога от управляващите сили¹⁰⁴.

През 1889 г. силно нараснало и военното значение на България за Австро-Унгария и Тройния съюз в резултат на активизиране на австрийските военни доставки за Княжеството и обучението на българските офицери в чужди военни училища¹⁰⁵. Интервенирала и сръбската, и гръцката пропаганда в Македония. В същото време (1889 г.) в страната започнала да се засилва дейността на опозицията. Партиите, противници на управляващите, или т.нар. легална опозиция се състояла от по-раншни сподвижници на правителството, начело с д-р В. Радославов и присъединилите се по-късно К. Стоилов и Гр. Начович, вече излезли от Стамболовия кабинет.

Нелегалната опозиция се състояла от русофилската група на Др. Цанков и П. Каравелов – всички съгласни относно необходимостта от бързо помирение с Русия, но с различни в подбора средства за постигане на намерението. „Тактиката на опозицията – писал О’Конър на правителството си – била насочена да направи Стамболова непопулярен – първата стъпка към истински успех.“¹⁰⁶

Опозицията срещу режима в България се засилила и от поведението на известни среди от македонската емиграция. Затрудненията около българския въпрос оставили на заден план идеята за освобождение на Македония. Политиката на българското правителство спрямо Русия давала възможност на сръбско-гръцките домогвания над Македония. От друга страна, правителството на България с Турция карало еми-

грацията да подозира, че всичко ставало за сметка на Македония. Категоричната позиция на Стамболов, че решаването на македонския въпрос е дело на правителството, а не на местни комитети и революционни акции, както и неуспехът през 1888 г., също така оказали своето влияние върху нейното поведение. Така сред македонската емиграция започнало да се оформя враждебно настроение спрямо политиката на българското правителство.

Израз на недоволството срещу позициите на Ст. Стамболов по македонския въпрос бил разкритият през януари 1890 г. срещу Фердинанд и правителството заговор начело с известния деец на националноосвободителното движение в Македония майор К. Паница. Процесът срещу Паница бил проведен така, че Петербург и Париж го окарачили като комедия¹⁰⁷. Неблагоприятен отзвук имал той и в България. За намиращите се на власт в София лица ставало ясно, че непризнаването на Фердинанд и особено последният неуспех на правителството за Македония застрашавали накърнения му престиж, Предстоели парламентарни избори и ето защо след процеса срещу Паница правителството намерило в македонския въпрос средство за закрепване на несигурното си положение. То смятало, че поставянето на този въпрос би отклонило вниманието на обществеността от вътрешните проблеми, а, от друга страна, един евентуален успех би укрепил позициите му на парламентарните избори. Това обаче не ни дава основание да омаловажаваме значението на предприетата през 1890 г. външнополитическа акция, свеждайки я само до вътрешнополитическа маневра за укрепване на властта. Напротив, знаейки позициите на кабинета по националния въпрос, опитът, който той придобил през 1888 г., мерките, предприети след това по решаването му, добре обмислени и съчетани с международната обстановка и положението на България, а така също огромното му желание да види националната идея осъществена, говорят, че неговите действия имат по-дълбоки корени и не могат да се охарактеризират само като вътрешнополитическа маневра.

При новото повдигане на критския въпрос в началото на 1889 г. българското правителство било склонно да проектира съгласувани действия с Гърция срещу Портата. Макар официално софийският кабинет да поддържал подчертано резервирано отношение към движението за присъединяване на о. Крит към Гърция, той се надявал да използва затрудненията, в които изпаднала Турция с избухването на Критското въстание. В София обмисляли конкретни комбинирани действия заедно с Гърция, съответно в Македония и Крит. Още от средата на 1889 г. княжеското правителство обсъдило подобна евентуалност. То бързало да намери благоприятен момент за успешна външна акция, за да спаси своя престиж вътре в страната. Такава акция влизала и в общата политическа програма на Стамболовия режим по отношение на Македония и българския въпрос¹⁰⁸.

В началото на 1889 г. чрез своя дипломатически агент в Цариград Стамболовият кабинет получавал непрекъсната и пълна информация за състоянието и възможните перспективи на критското движение. Той бил добре осведомен и за преписката на Вулгарис и Захари Стоянов, започнала от 1887 г. и продължила до 1889 г., и идеята за създаване на федерация на балканските държави – автономия и цялост на Албано-Македония под егидата на Турция – и настояванията Източният въпрос да бъде решен единствено чрез мирно разбирателство между българи, гърци, сърби, румънци, турци и албанци. Може да се допусне, че споменатите проекти за балканска федерация

отговаряли на интересите на руската политика на Балканите – да създаде по мирен път голяма държава под върховенството на поддържащия добри връзки с Русия султан и да се постави по този начин бариера срещу австро-унгарското проникване в този район¹⁰⁹.

Стамболов бил с основание предпазлив към подобни предложения, защото във всички случаи трябвало да се поставя за разглеждане македонският въпрос, а всеки от балканските ни съседи имал своите претенции там. Българското правителство трябвало винаги да държи сметка за отношенията си с Турция, на чието добро състояние разчитало с оглед на Македония. Тъкмо от такива съображения се ръководел Стамболов при своя отказ на отправеното през 1889 г. предложение от страна на Белград за образуване на балкански съюз против Турция на базата на предварителни споразумения за подялба на Македония. Това становище на българското правителство намерило израз и в отношението на Стамболов спрямо предложението, направено му при специалното посещение на Н. Пашич през август 1889 г. Пашич намерил добър прием, но твърд отказ за подялбата на македонските земи. В присъствието на Н. Сукнаров Стамболов отговорил на Пашич, че: „Македония е далеч от положението на зрял плод, който ще падне сам от дървото. Турция е все още много силна, за да бъде победена от Сърбия, България и Гърция. България може да се обедини със Сърбия, само за да действува за въвеждане на реформи в Македония. За евентуално военно нахлуване на трите държави в Македония липсват предпоставки и опора на външни сили.“¹¹⁰

Очевидно планове на тогавашното българско правителство предвиждали възможност за самостоятелни действия при създаването на необходимите условия за успех там. И именно временното поддържане на добри отношения с Портата били, по убеждението на Стамболов, един от основните пътища за перспективно обезпечаване на тези условия.

Можем да отбележим, че при тогавашната политическа обстановка на Балканите тактиката на Стамболов действително отговаряла на задачите за обединение на българските земи без допускане на компромиси, криещи зарядите на бъдещи усложнения и конфликти. Макар обаче тази позиция на княжеското правителство да изглеждала самостоятелна, не можем да не я свържем с отрицателното становище на английския консерватизъм спрямо създаването на балкански съюз с Турция¹¹¹.

Схващайки благоприятната за България външна обстановка, особено когато Турция имала неприятности с Критското въстание през 1889 г., Стамболов се решил да прояви по-голяма активност спрямо Турция, като изисква признаването на Фердинанд и назначаването на български владци в Македония.

На 9 юни 1889 г. Вълкович уведомил Страпски, че владиката на Одринския вилает бил отзован, което означавало, че постъпките на Екзарха за български владика в Одрин не били взети под внимание. Той споделил за разговора си с Великия везир, пред когото заявил, че бил твърде огорчен от поведението на Високата порта спрямо теглилата на българите в Македония. От разговора Вълкович стигнал още до извода, че Портата, на която било свойствено да угажда на силите, като виждала слабостта на нашето правителство и днешната невъзможност на свободна България да направи нещо в полза на братята си, вероятно щяла да удовлетвори всички искания на гърците, които могли да навредят на българите в Турско. Накрая той препоръчал на правителството да удвои грижите си за своите братя, над които тежало „илошко иго“ и кате-

горично заявил: „Малкото, което би могло сега да се направи, от наша страна, в това отношение е, според мен, да подаде правителството ни на благоволяющите нам Велики сили едно кратко, но добро изложение от страданията на нашите едноплеменници, а на Високата порта чрез Рашид бей една строга и с перактоарен тон нота.“¹¹²

В същото време от писмото на Начович до Г. Вълкович от 9/21 юни 1889 г. разбираме, че дипломатическият представител на България във Виена Начович спрял вниманието си на македонския въпрос и смятал да представи на австро-унгарското правителство мемоар, с който моли само за човешките права на българите в Македония¹¹³.

От своя страна, княжеското правителство изпратило до Великия везир телеграма, връчена му от Вълкович, в която твърдо защитавало правото на митрополит Синесий в Одрин. За сведение на правителството Вълкович известил за впечатлението, което направила тази телеграма и за реакцията на Великия везир, който отказал турските власти да са давали нареждания за отзоваването на Синесий. Отговорът на Кямил паша, според Вълкович, бил внушително доказателство, че във „Високата порта се подчиняват и въобще отстъпват пред справедливите искания само когато последните се подкрепят от решителна енергична политика“¹¹⁴. Накрая дипломатическият агент в Цариград уведомявал и за позицията на английския посланик там спрямо турската политика към българите в Македония и самата България, изразена пред Великия везир, а именно: „че ако Великите сили търпят днес статуквото в Турско по българския въпрос, трябвало, щото Високата порта, от своя страна, да почита туй статукво и да не зима по тоя въпрос никакви решения в ущърб само на българите.“¹¹⁵

Тези сведения, подадени от Цариград, определили по-нататъшните действия на българското правителство и Екзархията по националния въпрос. За реализация на националната програма били мобилизирани всички сили и фактори.

През юли 1889 г. на страниците на българския печат започнали коментари на слуховите за обявяване независимостта на България¹¹⁶. От доклада на Хюсеин Кязим за срещата му с австро-унгарския посланик научаваме за безпокойството на Високата порта от тези слухове и за позицията на Австро-Унгария. „Смятам за своя длъжност да съобща на Негово Величество Султана – четем в съобщението, – че австро-унгарското правителство никога не е преставало да съветва българите да избегват нелоялни и опасни постъпки. Ако обявяването на българската независимост, за която Стамболов би взел мерки, се осуети – това се дължи единствено на австро-унгарските постъпки, следователно българите не могат да предполагат, че за своите нелоялни постъпки ще намерят подкрепа в Австро-Унгария.“¹¹⁷

Тези сведения сами по себе си показват доколко решаването на българския национален въпрос било зависимо от позициите и благосклонността на великите сили и потвърдили изводите на Вълкович и Екзарха, че без привличането на някоя велика сила на страната на България македонския въпрос не можел да се реши в полза на българското население в Македония и Одринско¹¹⁸.

Въпреки трудностите, които срещало българското правителство в провеждането на националната си политика, то не преставало да напомня за своите искания на Високата порта и чуждите посланици и да проучва обстановката.

На 2 октомври 1889 г. Странски телеграфирал на Начович във Виена да ходатайства пред Калноки да даде инструкции на Каличе в Цариград, посланикът да под-

държа исканията на Екзарха пред Портата за изпращане на двама владии в Македония¹¹⁹. От своя страна, Вълкович настоял пред Екзарха да подготви програма с искания, които да бъдат одобрени от правителството в София.

На 27 ноември Екзархът действал пред Великия везир за издаване на такир, с който да се позволяло построяването на българска желязна църква на Фенер, като прочел на Великия везир ферман отпреди 30 години за предишната българска църква, издаден по силата на такир от Цариградската патриаршия. Пак в края на ноември Екзархът отново се застъпил пред главния секретар на султана Сурад паша за позволение да се издава български вестник в Цариград¹²⁰.

На този етап Екзархията успяла да се сдобие само с разрешение и ферман за строителството на църквата на Фенер, като съставила специална комисия за строителството ѝ по одобрен от българското правителство план¹²¹.

По официален път Българската екзархия успяла да изкара още няколко фермана за строителство на църкви в Македония, строежите на които материално били подпомагани и обезпечавани от правителството в София. Такива фермани били издадени за построяването на църкви в с. Арменохори – Леринско, с. Кара Хадър – Мустафа Пашенска околия, Одрински вилает и др.¹²²

Макар че не получила пълно удовлетворение на своите искания, Екзархията с материалната и моралната помощ на правителството в София съумявала да действа за укрепване на българските национални институции в Македония и Одринско и да поддържа националния дух на българите там, да се противопоставя на засилващата се гръцка и сръбска пропаганда, без да престава съгласувано със Стамболовото правителство да поставя отново и отново своите искания.

Същевременно в Лондон, Виена и Цариград били принудени да уточнят възгледите си по българския национален въпрос под въздействието на някои нови процеси, зародили се в политическия живот на самата България. Те чувствали заплахата за своите интереси, ако не се направило нещо за стабилизирането на Стамболов и правителството му.

Настъпилите изменения в международната обстановка в началото на 1890 г. и все още нестабилното вътрешно положение на страната накарали българската дипломация отново да се заеме с проблемите на българското население в пределите на Османската империя и за признаването на княз Фердинанд.

Приблизително от февруари 1890 г. Стамболовото правителство открило кампания за издействуване на отстъпки в Македония, подготовката за която започнала още в края на 1889 г.

В писмо до Вълкович от 21 февруари 1890 г. Начович го уведомил за подготовения от него мемоар за Македония, който изменил съобразно новите обстоятелства, „сиреч – пише той – у него влезе като важен фактор новата сръбска пропаганда. Понеже сега Сърбия е тука *des graces*, аз се постарах да експлоатирам това чувство“¹²³. Молбата му била да уведоми Екзарха, но всичко да се лази в тайна, тъй като „Македония е един деликатен въпрос за Австро-Унгария, и затова той трябвало да се пипа с голяма осторожност“¹²⁴.

На 22 февруари 1890 г. Начович в подробно писмо до министъра уведомил за промените в позициите на Австро-Унгария. „Не съм в състояние да се похваля с някаква сполука по въпроса за българските владии в Македония – пише той, – смея

обаче да ви уверя, че както усещам тукашното правителство скоро ще стане наш съюзник по този въпрос.¹²⁵ Понеже се променили позициите на Австро-Унгария в Сърбия, тя нямала все още ясна политика, но Начович бил на мнение, че утвърждаването на „днешния режим в България“ можел да накара австро-унгарското правителство да подкрепи българския елемент в Турция, ако не съвсем открито, то поне доволно ясно. Начович нееднократно потвърдил, че в разговорите и мемоара, който подготвил, избягвал да излиза с политическите интереси на България и поддържал преди всичко религиозните интереси и човешките права на една голяма част от поданиците на султана. Накрая той завършил с надеждата: „От досегашните отговори, които моите постъпки са получавали, смея да вярвам, че този резултат може да се добие.“¹²⁶

Тези уверения на Начович за промяна в позициите на Австро-Унгария ускорили сондажите на българското правителство и пред другите велики сили и Великата порта за признаването на Фердинанд и даването на владишки берати на Екзархията.

В края на март 1890 г. Стамболовият кабинет изпратил Тончев с мисия в Цариград да действа за признаването на Фердинанд от Високата порта. В писма до Стамболов той отразил позициите на Портата по поставените въпроси. Според последната признаването на княза било само една формалност, решаването на която зависело от съгласието на великите сили, подписали Берлинския трактат и, що се отнасяло до Русия, Портата поемала ангажимент да го признае. Наред с това Великият везир заявил, че императорското правителство имало интерес да подкрепи българското правителство и ще подкрепя и неговото дело¹²⁷.

Освен с Великия везир, Тончев се срещал и с английския и австрийския посланик в Цариград. От разговора му с английския посланик сър Уайт научаваме, че неговото правителство се интересувало от мнението на Виена по въпроса. Той съветвал българското правителство да има търпение, а императорското правителство щяло да направи необходимото, от своя страна, за уреждането на княжеския въпрос. „Сегашното положение на работата е добро и вие трябва да се стараете да го утвърдите“¹²⁸ – съветвал сър Уайт. Накрая той споделил, че твърде мъчно можела да се реши някоя сила да ни подкрепи явно, но тайната поддръжка била достатъчна засега¹²⁹.

Що се отнасяло до позициите на австрийския посланик в Цариград, Тончев писал на Стамболов, че по въпроса за признаването на Фердинанд не можело да се говори, докато Турция не получила насърчение от Тройния съюз, но според Каличе за българите било достатъчно, че са спечелили симпатиите на образования свят¹³⁰.

От изложеното става ясно, че в началото на 1890 г. имало промяна в отношението към българското правителство и надежда за удовлетворяване на исканията за подобряване положението на българите в Македония и Одринско. Но това можело да стане само чрез упорита, настойчива борба на княжеското правителство съвместно и съгласувано с Екзарха, като умело се използвали противоречията между великите сили.

Ето защо предвид предишната непримирима позиция на Австро-Унгария спрямо българските искания за Македония кабинетът на Стамболов разчитал на Англия. Той проявил настойчивост пред английския консул в София с многократно изразявани очаквания за по-активна намеса на Англия в македонския въпрос.

Княжеското правителство направило и опити за спечелването на английските вестници „Таймс“ и „Стандарт“ в полза на българската политика. Надеждите на

Стамболов и Екзарха почивали на известни реални основания за подкрепа от английска страна. Артур Никълсън, бъдещ дипломатически агент на Англия в Цариград, поискал от Портата през март–юни 1889 г. Теодосий да бъде назначен като титулярен митрополит. Споменатият Никълсън бил и в много близки връзки с Екзарх Йосиф, поради което българското правителство по неофициален път апелирало за личното му застъпничество¹³¹.

Паралелно с българското правителство в началото на 1890 г. Екзарх Йосиф също предприел действия за придвижване на въпроса за владишките берати. Последните станали основни в обсъжданията с Великата порта и с други заинтересовани лица. Везирът често се извинявал за забавянето на решението по този въпрос с възраженията на сърби и гърци, зад които стояли великите сили.

Твърде енергично Екзархът протестирал и пред руския посланик Нелидов срещу провежданата от руския консул в Солун ревностна агитация в полза на сърбизма. Преди обаче да предприеме нова офанзива пред Високата порта за даване на берат за митрополит Теодосий за Скопие, Екзархът се осведомил от Вълкович дали българското правителство е правило постъпки за владици в Охрид, Скопие и Велес. Отговорът на Вълкович бил положителен, тъй като Стамболовият кабинет, наред с повдигнатия въпрос за признаването на Фердинанд, бил споменал за изпращането на комисар на Портата в София и позволение за отиване на български владици в Охрид и Скопие, защото иначе българите щели да разберат, че нямали никаква полза от противоруската си политика.

Първоначалният отговор на Везира по въпроса за владиците бил категоричен: „Не можем нищо да ви удовлетворим, защото с това ще докачим гърците и сърбите. Нито кога бяхме с русите ви дадохме, нито сега ще ви дадем.“¹³² Този факт още веднъж идва да потвърди, че отношението на Стамболовото правителство към Русия, често пъти се използвало в дипломацията като средство за оказване на своеобразен натиск върху „приятелските“ на България държави за решаване на един или друг политически проблем и най-често македонския въпрос.

Стамболов от своя страна писал на султана, че България щяла да мине на руска страна, да се обяви за независима – това бил неговия най-голям коз, с който би могъл да въздейства на Портата за макар и малки отстъпки в решаването на националния въпрос. Освен това Вълкович посъветвал Екзарха и той да предприеме постъпки в това направление.

През март 1890 г. в резултат от съвместните действия на Екзарха и правителството Екзархията успяла да се сдобие с тескере, с което се разрешавало на Теодосий да замине за Скопие не като титулярен скопски митрополит, а само като екзархийски владика с временна задача, за да освети новите черкви¹³³. Причината за тази турска отстъпка се криела в намеренията на султанското правителство да обезоръжи правителството на Кралство Гърция и гръцкото население в Цариград, които оказали силен натиск върху стария въпрос за привилегиите на гръцката църква, които Великият везир искал да ограничи. Маневрата постигнала истински успех.

Щом разбрали, че на българския владика било разрешено да отиде в Скопие, гърците от кралството и империята веднага прекратили претенциите си и оставили спокоен патриарха, който оттеглил исканите привилегии, но започнали протести срещу българите. Насочвайки двата народа един срещу друг, Портата парализирада гър-

ците. Освен това имало и данни, че българската кауза в Цариград била подкрепена и от английското правителство¹³⁴.

Новината, че Теодосий получил правото да освети български църкви в Скопския вилает, направила най-добро впечатление в София. Скоро обаче гърците и сърбите употребили всякакви средства, интриги и клевети само и само да се махнел от Скопие българският владика. Високата порта използвала това като претекст, за да отзове Теодосий от Скопие. Въпреки възраженията на Екзарха за това и срещата му с Великия везир, удовлетворителен успех не бил постигнат. Уведомявайки за това Начович, екзархийският чиновник Хранов изразил мнението, че турското правителство въобще било против даването права на християнските общини в Турция и правело отстъпки само под натиска на някои по-силни и че нямало надежда за положителен отговор, ако не помогнели някои правителства, приятели на България¹³⁵.

Отзоваването на Теодосий от Скопие предизвикало недоволството на българската общественост и намерило широк отзвук в пресата. В статията си „Кога ще се вразуми Турция“ в „Пловдив“ осъждал поведението на Портата по повод случая с митрополит Теодосий, като я наричали послушно оръдие на Русия¹³⁶. Подобни статии публикували и вестниците „Македония“ (бр. 30 от 3 февр. 1890), „Свобода“ (бр. 370 от 13 юни 1890) и др.

От друга страна, в Княжеството също не било спокойно. Започналият процес срещу майор Паница усилил брожението сред македонската емиграция. Необходимо било действие на правителството, което да отклони вниманието на българския народ от вътрешните сътресения, от заговора на Паница. Така обстоятелството с отзоваването на митрополит Теодосий от Скопие и разкриването на военното съзаклатие на Паница били включени в системата от доводи на голямото българско настъпление, което през лятото на 1890 г. довело до спечелването на владишките берати.

След екзекуцията на Паница Стамболов се чувствал доста закрепен вътрешно, за да си позволи един външнополитически жест да въздейства върху Високата порта за промяна на отношението ѝ към Княжеството и към българите в преките ѝ владения.

Насърчен от някои официални признания в чужбина и решен да настои пред Турция за нейно лоялно поведение към Княжеството, Стамболов поръчал на министър Странски да подаде на 4 юни 1890 г. до Високата порта нота, с която да се поискало от нея на българския владетел и българите законни църковни права отвъд границата. Той предприел един дипломатически ход, който трябвало да спаси честта на България и да наложи зачитане на българския елемент в Турция¹³⁷.

В подготовката на нотата активно участвал и българският дипломатически агент в Цариград Г. Вълкович. За целта той бил повикан в София, за да изкаже мнение по общото положение на българските работи и дейността на сюзеренния двор¹³⁸. Освен това, написването на нотата било консултирано и с О'Конър, английския посланик в София¹³⁹.

На 4/16 юни 1890 г. българският дипломатически агент в Цариград получил от министър Странски нотата за признаването на Фердинанд и даването на владишките берати на българската църква за връчването ѝ на Високата порта.

Тази официална постъпка отново била предшествана от серия заплашителни статии в българския печат, чийто смисъл бил, че ако Портата откаже „Княжеското

правителство ще търси само средствата за излизане от това положение, тъй вредително за държавата“¹⁴⁰.

В нотата България настоявала както тя изпълнявала своите международни задължения и задълженията си към съюзения двор в рамките на договорите, така и Турция да поемела своите задължения, като припознаела княза, избран по народната воля и съгласно Берлинския договор, и влязла в непосредствено сношение с Княжеството. В нея се посочвало още, че Високата порта създавала затруднения с поведението си и към своите преки поданици от българския народ, така че българите се питали дали политиката на княжеското правителство е национална или противна на интересите на нацията.

Специално място в нотата било отделено на положението на мюсюлманите в Княжеството, като се подчертавало, че те винаги са били предмет на особени грижи на българското правителство и че мюсюлманските общини били поставени на равни нозе с другите общини в Княжеството, че мюсюлманите избирали свои депутати в Народното събрание, джамиите и турските училища получавали субсидии, имало дори и турски офицери, макар че мюсюлманите били освободени от военна повинност. При толкова предимства за турското население България не виждала причини турското правителство да поставя българските си поданици в такова положение.

Като се припомняли правата на Екзархията, съгласно фермана от 1870 г. и чл. 39 от Конституцията, като се отхвърляли неоснователните претенции на Вселенския патриарх, в нотата си българското правителство недоумявало защо не се изпращали архиереи между православните българи във вилаетите и не се признавали правата на техните общини, защо не се отстранели пречките за български учители и училища и не се позволявало издаването в Турция на вестник на български език.

Княжеското правителство молело Високата порта да промени своето поведение към българите от другите области на империята и им признае същите права и привилегии, които им били гарантирани чрез императорските закони и международните договори, от които се ползвали всички народности. Ако не задоволи „нейните законни искания относно признаването на княза и неговото правителство и относно признаването на българската църква, княжеското правителство щяло да се види принудено да потърси собствени средства, за да излезе от едно положение, пълно с опасности“¹⁴¹.

От изложеното в нотата се вижда, че тя била подготвена твърде умело, с голям дипломатически такт и отлично познаване както на миналото, така и на международното право, като исканията в нея не излизали извън рамките на последното.

Само издадена без резултати, нотата предизвикала недоволството на съседните държави. Хули и клевети срещу България и Екзархията се изсипали в печата на балканските страни, но те не стреснали българското правителство, защото то предвиждало, че въпреки всички значителни трудности българските справедливи искания щеги да се наложат на Портата по силата на интереса, който имали западните държави, да се достигне до някакво турско-българско помирение. Високата порта, Англия и Австро-Унгария също чувствали заплахата за своите интереси, ако не направели нещо за стабилизирането на Стамболов.

По нареждане на Стамболов нотата била връчена на Портата от Вълкович на 7 юни 1890 г. Преписката на последния с Панайотов, секретар на Министерството на

външните работи, Стамболов и Г. Живков ни дава любопитна картина на тревоги, разочарования и надежди във връзка с повдигнатите в нотата въпроси.

На 8 юни 1890 г. Вълкович осведоми Стамболов с писмо, че нотата не произвела много добро впечатление на Високата порта, султана и министрите му, тъй като тази постъпка на българското правителство ги поставяла в трудно положение. Що се отнасяло до дипломатическото тяло, то приело нотата като едно важно събитие. Според Вълкович следствието на тази постъпка щяло да е съразмерно с поддръжката, която щели да дадат благоприятните на България велики сили. Освен това той изказал необходимостта от това дипломатическите агенти на великите сили в София да се застъпят пред Високата порта. Смятал още, че с подаването на нотата се започвала морална борба с Портата и че неуспехът ѝ щял да има безмерно лоши последствия за България. Затова той настоявал премиерът да „упражни всичката си енергия и постоянство в защита на правата ни“¹⁴².

На 14 юни, обезпокоен от бездействието на Високата порта, дипломатическото тяло и княжеското правителство, Вълкович отново телеграфирал в София с настоятелно искане: „Да се направи всичко възможно да имаме поддръжката на Великите сили, защото несполуката ни не само ще насърчи турското правителство да тикне нашите работи назад, но и да отеки още повече състоянието на едноплеменниците ни, живущи в турските области, и ще ни постави въобще спрямо Високата порта в едно много по-лошо и по-долно от това, що сме имали досега положение.“¹⁴³

Очакваният от Вълкович отговор за позициите на посланиците на великите сили в София бил получен на 15 юни, но не бил обнадеждаващ. Г. Живков, заместник по това време на Стамболов, съобщил, че са направени постъпки, дадено било обещание да информират правителствата си, но общото мнение било, че моментът за подадената нота бил неудобен¹⁴⁴.

Това съобщение не отчаяло Вълкович и той продължил да настоява и се среща с всички, от които зависело решението на въпроса. „От деня на подаването на нотата ни 4/16 юни № 4430 не оставих нито един ден да мине, без да ида във Високата порта – пише той на Стамболов – и колкото пъти можах да видя Великия везир и Сауд паша, министъра на хрджето, все съм полагал всичките си усилия да ги убеждавам да признаят, че исканията са справедливи и че в интерес на самата Турция е да ни удовлетвори. Същото съм правил пред другите султански министри и посланиците, при които имам чест да се приемам.“¹⁴⁵

От своя страна в подкрепа на исканията на правителството Негово Блаженство Екзархът също посетил някои посланици на великите сили, към които се обърнал с молба да помогнат в справедливите му искания. От разговора си с него Вълкович научил, че руският посланик Нелидов му се бил обрекъл „че няма нито да се противи, нито да помага на изпращането на владичите“¹⁴⁶.

Барон Каличе поискал подробни сведения от Екзарх Йосиф за учебното дело в Македония и Одринско и специално за източниците, от които той черпал материални средства за поддържане на учебните заведения в Турция, тъй като подозирал, че Екзархът служел на Русия. Тези съмнения на австрийския посланик били разсеяни от категоричното заявление на Вълкович, доказал, че зад Екзархията стояло само българското правителство. Въпреки че можел да вземе решение, той се оправдал, че чакал инструкции от правителството си.

Английският посланик не дискутирал по нотата. А италианският посланик ба-

рон Бланк още на 4 юни съобщил на българското правителство, че вече бил получил наставления от г-н Крипси да поддържа исканията на българската нота и вече бил заявил това на Високата порта¹⁴⁷.

На 16 юни Вълкович отново тревожно телеграфирал на Г. Живков, че както се виждало, Високата порта нямало да отстъпи в нищо, понеже България не се защитавала от никого. В Берлин, както и в германското посолство в Цариград, мислели, че нотата била една избирателна маневра и за това не ѝ отдавали никаква важност. Освен това гърците и сърбите били ходили при Великия везир и заявили, че всяка отстъпка на Портата по исканията на българите щяла да бъде във вреда на сръбските и гръцките интереси, като Патриархът заплашил, че щял да се оттегли, ако са отстъпили на българските владци¹⁴⁸.

За да принуди Портата да вземе по-бързо решение, на 18 юни 1890 г. Вълкович отново телеграфирал на Живков да информира турския представител в София Рашид бей, с препоръка той да съобщи на Високата порта, че ако до края на месеца справедливите ни искания, изложени в нотата, не бъдат приети, българското правителство ще престане да плаща румелийския дълг¹⁴⁹. Освен това той препоръчал още „да се задължи австрийският посланик да подкрепи енергично пред Портата нашите искания“¹⁵⁰. Смятал също така, че работата била потръгнала и имало голяма надежда за сполука, но трябвало княжеското правителство да докаже, че е решено да не отстъпи в нищо¹⁵¹.

На 20 юни 1890 г. Вълкович изпратил подробен доклад на Стамболов за работите по изпълнение на нотата. Пред Великия везир той твърдо бил изразил становището на правителството, като му заявил, че неизпълнението на нотата до края на месеца можело да има неприятни последици и за България, и за Портата. Това в известна степен, според думите му, стреснало Великия везир и той се опитал да придвижи нещата, като дори изявил желание да се срещне със самия Стамболов, за да му дадат нужните разяснения, но Вълкович се опасявал, че султанът нямало да го приеме и затова предложил един турски комисар да замине за София. Българският представител в Цариград обаче повече се безпокоял от поведението на великите сили и балканските държави, които още не били определили позициите си по исканията на българите. „Италианците са сърдити – пише Вълкович – и по всяка вероятност не можем да разчитаме на тях (макар че в началото първи подкрепили нотата). Това, считам, е твърде лошо, понеже ще бъдем принудени да слушаме само Австрия, на която политиката е тъй опасна за нашето отечество, колкото бе и на Русия. Германското посолство – продължава той, – както и министерството в Германия, гледало от самото начало на тая нота като на една избирателна маневра без никакво политическо значение. Това мнение повлияло на Портата и още повече в Двореца. Руският посланик получил нареждане да не напуска Цариград. Сър Уайт имаше намерение да ходи в Лондон.“¹⁵² Особено тревожен бил Вълкович от поведението на Сърбия и Гърция. „Гръцкият и сръбският посланици – продължава той в доклада – като бесни се разхождат всеки ден в Портата. Първият иска компенсация, ако отстъпят нещо на българите по черковния въпрос, Новакович иска да се изпратят сръбски владци в Стара Сърбия и Македония и двамата действат под диктовката на руския посланик и са подкрепяни от него.“¹⁵³

От доклада ясно личало, че нито Турция, нито великите сили приели нотата и гледали на нея сериозно. Те просто изчаквали развоя на събитията и това карало Вълкович непрекъснато да иска в докладите си настоятелни действия от правителството

в София. По повод на тези негови настоявания и укори към правителството за нерешителни действия в писмо до него Стамболов пишел: „Страхът Ви, че правителството ще компрометира честта, интересите и престижа на България ми се види чуден. Трябва да знаете, господин агенте, че правителството си има строго начертан път по тоя въпрос и че то няма да отстъпи от него, докато Високата порта по един или друг начин не го удовлетвори.“¹⁵⁴

Правителството на Стамболов действително предприело по-настойчиви и енергични мерки срещу продължителното протакане от страна на Портата. В резултат на тях настъпило раздвижване както в султанския дворец, така и в средите на великите сили, за което научаваме от писмото на Г. Живков до Вълкович. Там се съобщавало, че „вследствие на правителствени, енергически постъпки от вчера насам по нашия въпрос е завързана ожесточена борба в Илдъза между представителите на четирите велики сили, от една страна, и Нелидов – от друга; не губете вяра в последователната политика на правителството и неговата воля да пази честта и интересите на България“¹⁵⁵.

Освен настойчивостта на българското правителство, голяма роля за ускоряването на решението на Високата порта за удовлетворяване на българските искания изиграли интересите на великите сили, а именно: протакането от страна на Турция усложнявало нейното положение. Тъкмо в този момент, когато султанът, по съветите на Франция и Русия, ставал по-неотстъпчив в англо-турските преговори за Египет, Англия имала интерес чрез изпълнение на българските искания да създаде бъдещо огнище на евентуалните турски затруднения в Македония. Затова английският посланик в Цариград настоял да бъдат удовлетворени исканията на българите за черковни права. Неговото настояване се определило и от това, че: „Агитаторите на опозицията – изтъквал той – разпространявали версията, че липсата на руска подкрепа в Цариград е главната причина за неуспеха на българското положение в Македония.“¹⁵⁶ Ако английското правителство подкрепи българите, то това щяло да задълбочи противоречията между България и Русия. От друга страна, отказът на Австро-Унгария да удовлетвори исканията на България можел да се използва от Англия срещу нея¹⁵⁷. Поради тези причини на 11 юли 1890 г. Солзбъри съобщил чрез О'Конър на Стамболов, че Англия ще направи всичко, каквото може, за да удовлетвори българските искания в Македония¹⁵⁸.

След процеса срещу Паница и неговите сподвижници австро-унгарските ръководни кръгове останали твърди в поведението си в защита на Фердинанд и Стамболовия режим. За да неутрализират евентуалната възможност за засилване на английския престиж в София, те склонили да подкрепят българските искания за промени в положението на българите в Османската империя в разрез със собствените си перспективи и цели в Македония.

Руските и френските съвети към Портата да се обяви против българската нота могли да доведат до нарушаване на европейския мир. Според Австро-Унгария българското правителство положило своя дял в усилията да запази мира и неговите църковни искания не били противни на договорите. Новините, идващи от София, свидетелствали за решителността на българското правителство да вземе бързо решение. Ето защо Австро-Унгария упражнила натиск върху Портата чрез заплахата от провъзгласяване независимостта на България.

Русия считала Стамболовото правителство за незаконно, а решенията на Висо-

ката порта – като унижителни за нейното достойнство и враждебни на Турция. Всичко това, според нея, щяло да има губелни последици за европейската политика.

Случаят добре показвал как външнополитическите и стратегическите интереси на великите сили определяли и конкретните действия на техните представители в чужбина, дори ако трябвало да се изрази становище, противно на предишното.

На практика обаче енергичната опозиция на Русия срещу всичко, което означавало засилване на българските позиции в Македония, подпомагала българската политика на Австро-Унгария¹⁵⁹.

Така противоречията между великите сили, породени от интересите им на Балканите, очертали в крайна сметка позициите им по българската нота и крайните резултати.

На 2 юли 1890 г., съгласувано със силите съюзници, Каличе, австро-унгарският посланик в Цариград, възобновил пред Кямил паша демаршът, който направил предишния ден. Съюзниците на Австро-Унгария били благосклонни към българската църква, но отричали свързването на този въпрос със специалното уважение към Фердинанд. Особено ярък привърженик на тази линия бил германският посланик. Каличе се присъединил към това мнение и препоръчал на Високата порта да удовлетвори българските искания за назначаване на владичите, като се отделяло признаването на Фердинанд¹⁶⁰.

Навярно и княжеското правителство не очаквало изпълнението на всички искания в нотата и съвсем резонна е оценката на А. Пантев, че поставянето на първа точка в нотата – признаването на Фердинанд – е имало повече тактическа цел, за да съдейства за изтръгването на привилегии поне по отношение на Македония¹⁶¹.

В резултат на енергичните действия на Стамболовото правителство чрез българския дипломатически агент в Цариград и Екзарх Йосиф и подкрепата на великите сили, най-вече Англия и Австро-Унгария, на 3 юли излязло решение на Високата порта, удовлетворяващо част от исканията на правителството. В доклад до министъра на външните работи Вълкович съобщил: „Имам честта да Ви известя за ползите, последващи досега на дело от подаването на нотата ни:

1. На негово Високо преосвещенство Синесни се дозволени да посещават свободно българските общини в Епархията му в Одрински вилает.

2. Ферманът за построяването на българската църква във Фенер излезе с необикновена бързина от Двореца и се изпрати от Високата порта до градоначалничеството със заповед да го предаде на Екзархията ни.

3. Дозволи се в Цариград издаването на един български политически вестник под надзора и гаранциите на Екзархията. До няколко дни ще излезе първият брой на този вестник.

До тия дребни придобитаци – продължава Вълкович – може да се приложи и решението, взето единогласно от Министерския съвет в заседанието му от 3 юни, щото да се дадат трите берати на българските владичи за Охридската, Велешката и Скопската епархии и да се назначи един императорски комисар в София засега с временна мисия.¹⁶²

На 5 юли 1890 г. Вълкович с огромна радост и задоволство съобщил на Стамболов, че победата е пълна и ирадето за придобиване бератите на тримата владичи било връчено на Великия везир. По-нататък той подчертавал чии са заслугите за тази по-

беда и съветвал да се забрани на печата да прекалява с пресилени и неуместни самохвалства, за да не се засегнело честолюбието на султана и да изкаже официална благодарност на Високата порта: „Отстъпката става за хатъра – пише той – на княжеското правителство. Сполуката се дължи най-вече на енергическите постъпки на четирите посолства на Великите сили. Инициативата за съгласието на тия сили се дължи на Австрия.“¹⁶³

Успехът на българското начинание по македонския въпрос потвърдил правилността на политиката, провеждана от Стамболовия кабинет. Той имал голямо значение както за утвърждаването на Стамболов вътре в страната, така и за издигане на неговия международен престиж. Не по-малко значение имал той и за укрепване позициите на Българската екзархия и нейните институции в пределите на Османска Турция и засилване на влиянието ѝ сред българите там. Освен това, тези придобивки, макар и твърде скромни, създавали благоприятни условия за успешна борба срещу непрекъснатото засилващата се гръцка и сръбска пропаганда в Македония и Одринско. Забавеният след Освобождението процес на народностно възрождане в Македония бил възстановен. Открили се добри възможности за разгръщането на най-интензивна българска народностна, културна и просветна дейност.

Твърде висока били и оценката, която направил за този първи успех на българската национална политика в Македония дипломатическият ни агент в Цариград: „Добрият резултат, добит от това дело – пише той, – има още и туй грамадно значение, че даването на бератите се отпуща не на Екзархията и на нейните искания и такрири, а на сегашното българско правителство в знак на морална помощ и поддръжка. С това Високата порта признава, че българското княжество е естествен представител на интересите на българския народ, живущ в Турция, и че София е центърът, към който всички българи трябва да си имат обърнати очите.“¹⁶⁴

Добиването на владишките берати довело и до известно урегулиране на отношенията между църквата и Стамболовото правителство, което, от своя страна, имало значение за укрепване на вътрешния мир в Княжеството.

Резултатите от подадената нота се посрещнали с голяма радост и възторг от българския народ както в Турско, така и от свободното Княжество. Множество митинги били проведени в България, които и станали изразители на всеобща благодарност към султана и Високата порта. Изпратени били благодарствени телеграми за „отческото му благоволение и покровителство към българската църква и народ“ и „молба да не лишавате и за в бъдеще от високото си покровителство и занаяпред вашите български поданици“¹⁶⁵. Българите от османските предели чрез църковните си общини отслужили молебен за здравето на султана¹⁶⁶. Всичко това, дори да приемем и факта, че някои от митингите са станали по препоръка на правителствени партизани, красноречиво доказва, че проблемът за съдбата на българите, останали извън пределите на отечеството, дълбоко вълнувал жителите на Княжеството, желаещи от все сърце националното обединение или поне по-добри условия за живот на своите сънародници.

Не така радостно и добронамерено обаче бил приет и частичният успех на македонската политика на Стамболов от съседните балкански държави и Русия. Този успех на българската национална политика задълбочил съществуващите враждебни отношения между тях още повече.

По повод на получените от българите в Македония владишки берати в Сърбия

се провел митинг на тамошните свещеници и един от обсъжданите въпроси бил да се помоли главата на сръбската църква да употреби енергически мерки в споразумение със сръбското правителство и другите православни църкви, за да отмахне българската схизматическа църква и пропаганда от православните области на турската държава, като му обещавали своята силна подкрепа¹⁶⁷.

Гръцкият посланик от своя страна подал до Великия везир нога, с която протестирал против всяка отстъпка в полза на българите по черковния въпрос, като дори заплашил, че ако се отстъпело що и да е на българите, гръцкото правителство щяло да иска веднага компенсации – протектората над гръцката църква в Турско¹⁶⁸. А гръцкият патриарх заплашвал с оттеглянето си¹⁶⁹.

На 24 юли 1890 г. Русия също представила протестации на Високата порта против даването на бератите, като се основавала на принципите, че с това се извършвало едно дело, интересуващо православната църква, без знанието на Русия, покровителстваща всякога православията на Изтока¹⁷⁰.

Чуждестранният печат също публикувал отзиви за голямата победа на българите и недоволството на техните съседи. Парижкият вестник „Танс“ от 18 август 1890 г. в рубриката „Писмо от Гърция“ пише: „Гърция има днес съюзници на Балканите, на които може да се разчита. Издаването на бератите ожесточи сърбите повече от гърците, защото епархиите, в които ще бъдат изпратени българските владци, тези нови апостоли на българизма, са заселени изключително със сърби и са обозначени с името „Стара Сърбия“. Така че офанзивният съюз между Сърбия и Гърция не е въпрос на бъдеще; това е нещо сигурно, реално. Съюзът е в ход и скоро ще бъде подписан в Атина и Белград.“¹⁷¹

Действително в следващите години от управлението на Стамболов били правени опити за сближение на балканските държави. В средата на 1892 г. Атина и Белград обсъждали подобен въпрос. От своя страна, Стамболов също търсел сближение с тях, но опитите му не се увенчали с успех, което окончателно определило и утвърдило политиката му на сближение и приятелство с Турция. При такова развитие на нещата за всеки здрав български разум било ясно, че турската власт в Македония и Тракия, въпреки всички тежки последици, не представлявала такава опасност за българите, каквато представлявали на този етап нашите съседи. Така, изхождайки от техните позиции и политиката им по македонския въпрос, Стамболов стигнал до извода, че при дадените конкретни обстоятелства всякакви политически споразумения между България, Гърция и Сърбия, насочени срещу Турция и целящи в последна сметка подялбата на Тракия и Македония, били крайно опасни за българската народност. При такава постановка необходимата политика спрямо Турция за него била ясна: добри и приятелски отношения с нея с цел да се гарантират максимални права на българското население, останало под нейно владичество; чрез добри отношения с империята донякъде да се парира прилаганата от нейна страна политика „разделяй и владей“, намерила добра почва в Македония.

Същевременно с необоснованите в много отношения претенции в Македония, Сърбия и Гърция усложнили и отношенията си с България в и без това сложната, нестабилна ситуация на Балканите, което за известно време затруднило действията на българското правителство по решаването на националния въпрос.

В противовес на сръбската и гръцката пропаганда, английската преса чрез своите софийски кореспонденти постоянно изтъквала българския характер на Македония и историческата общност между нея и свободната българска държава¹⁷². Ласкави били и оценките за Стамболов, като особено се подчертавали политическите му качества и рядката способност да извлича полза от враждебните игри на Балканите, като повдига и решава в полза на българите македонския въпрос¹⁷³.

И приятелите, и противниците на Стамболовия кабинет и на България не се заблуждавали с илюзията, че Стамболов ще се задоволи с постигнатото и ще преустанови борбата си за решаване на македонския въпрос. Напротив, те нито за миг не се съмнявали в това. В доклада си до Външното министерство австро-унгарският консул в Битоля Погачер категорично подчертал, „че извоюваният успех с назначаването на двамата епископи за македонските българи е само изходната точка и окуражаване за техните по-нататъшни стремежи в това направление“¹⁷⁴.

Действително българското правителство не се помирило само с този успех. След получаването на бератите Стамболовият кабинет и Екзархът веднага изпратили български владци в Охрид и Скопие, знаейки добре променливите настроения на султана и Високата порта. За Охрид заминал митрополит Синесий, където тържествено бил посрещнат от българите, а за Скопие – Теодосий¹⁷⁵. Наред с това правителството пристъпило към важния в стратегическо отношение въпрос за свързването на новостроящата се българска железопътна мрежа с важни пунктове в Македония. Наред със стратегическите изгоди евентуалното реализиране на този проект щяло да предостави солидни икономически, политически и културни улеснения за населението в България и областта Македония. За тази цел правителството на Стамболов решило да използва отношенията си с Високата порта в интерес на българското положение в Македония, като предложило на Портата комбиниран план за строеж на линията София – Скопие, от която се задължавало да поеме участъка София – Кюстендил. Българската страна направила това предложение на Портата, обаче след като уведомила английския посланик в Цариград и подчертала пред него, че този проект в търговски аспект бил в интерес на Англия, Франция, Белгия и Италия. Англия прокарала идеята и за военно сътрудничество на България и Турция по новата железопътна линия, но първоначално това не било прието от България. Австро-Унгария била резервирана към предложението на Стамболовия кабинет и нейното съгласие било така прокарано от дипломатите ѝ, че да не даде желаните резултати за българското правителство¹⁷⁶. Италия също подкрепила идеята за строителство на жп линията и дала съгласието си да се действа пред Високата порта¹⁷⁷. Със специална мисия за разговори със султана и Високата порта по този въпрос в Цариград бил изпратен Гр. Начович – първият представител на българското правителство, официално приет от султана. Според неговите сведения, изпратени до министъра на външните работи Д. Греков, султанът бил благосклонен за осъществяването на идеята за железницата, но се изисквало повече време. За военна конвенция Гр. Начович също говорил, но не получил отговор¹⁷⁸. Последвалото посещение в Цариград и на министъра Д. Греков със същата цел отново не дало резултат¹⁷⁹.

В началото на юли 1892 г. Начович повторно посетил султана и той му обещал да състави комисия, която да изучи добре двете предлагани линии Серес – Джумая и

Куманово – Кюстендил, която да се произнесе коя от тях щяла да бъде по-добра за Турция и едва тогава да се издадало разрешение по този въпрос¹⁸⁰.

На поредната си среща със султана, наред с другите поставени въпроси, Екзарх Йосиф, изтъквайки предаността на българското правителство и народ към него, прибавил, че те нему възлагали надеждите си и очаквали да утвърди и заякчи положението им, като разреши свързването на българските железници с тези на империята и удовлетвори желанието на българите в Македония за владици, съгласно фермана. Екзархът не получил пряк отказ, но, по мнението на султана, моментът за удовлетворяване на желанията не бил подходящ, защото можело да има много протести от международен характер, недоволство от страна на Русия¹⁸¹. Поставянето и на този въпрос от Екзарха при срещата му със султана още веднъж потвърждава факта за единодействието на Екзархията и Стамболовия кабинет в реализацията на българската национална политика.

Успехите на българското железопътно строителство обаче направили безпокояващо впечатление в Цариград. По повод на тези констатации, султанът изразил недоволството си пред Великия везир, че строежът на пътищата в България вървял много бързо, а в Турция – съвсем мудно. Според военната инспекционна комисия, ако темповете на работа по строежите на пътищата и съобщенията към българската граница продължавали, както досега, „те щели да бъдат готови едва след 26 години, когато българите в късо време построили толкова пътища, че не можем да не се учудваме“¹⁸². Ето защо, въпреки надеждите на Стамболов, преговорите за жп линията Кюстендил – Скопие не се придвижили. Създадената от султана комисия била единодушна, че чрез тази линия България ще си осигури износа и вноса в Македония срещу евентуалните пречки на Сърбия и щяла да усили влиянието си в Македония във вреда на Гърция. За Османската империя било по-изгодно България да строи железница по посока към Солун. В заключение единодушно се записало, че „каквито и изгодни условия да ни предлага България, линията Кюстендил – Скопие има за нас второстепенно значение“¹⁸³.

Така, съвсем неочаквано за Стамболовия кабинет, проблемът за свързването на българските железопътни линии с Македония еволюирал в неблагоприятна за Княжеството насока. До края на Стамболовия режим въпреки многократните проучвания и поставянето му пред Високата порта той останал нерешен и не се изпълнил този пункт от програмата му по македонския въпрос. Причините за това би трябвало отново да търсим в преплитането на много политически и икономически интереси на различни сили в Македония, които по един или друг начин оказвали влияние върху крайните решения на Портата. Освен това реализацията на проекта би укрепила не само икономическите, но и политическите позиции на България в тази част на Европейска Турция, а това вече не било желано както от самата Турция, така и от нейните съседи, а до голяма степен и от великите сили, независимо че някои уж подкрепили проекта. Този неуспех на Стамболовото правителство обаче в никакъв случай не сломирал неговата воля и желание да работи и се бори за единението на нацията и съвместно с Екзархията да защитава правата на българското население в Македония и Одринско.

През периода 1891–1893 г. дейността и инициативата за издигане на националното самосъзнание и решаване на българския черковен въпрос преминавали в ръцете

на Екзархията, като в основни направления били съгласувани със Стамболовото правителство и материално обезпечавани от него.

На 5 октомври 1890 г. Екзархът посетил Великия везир във връзка с решението на Патриаршията да се затворят гръцките църкви в знак на протест за даването на Екзархията ведомство в Македония с брат за Охрид и Скопие. Той се възползвал от тази среща и поставил въпроса за връчването на българските общини във Велешка, Дебърска и Пелагонийска (Битолска) епархия таκριри, но не успял да ги получи. Съумял да убеди султана и Великия везир за намеренията на гърците да елинизират българското население. Въпреки многократното поставяне на въпроса и първоначалните обещания на везира неговите искания били отхвърлени.

Тези откази не отчаяли Екзарха. Той се придържал стриктно към съвета, даден му от (адбан)ефенди: „Политиката Ви трябва да бъде да правите безпокойства на Портата, да ходите често и да искате. Сериозно да настоявате. Вие да говорите все за интерес на държавата и да показвате, че другите не искат да стоят мирно...“¹⁸⁴. „Това асъл е и моегo мнение – писал Екзархът в дневника си – шум в пресата, безпокойствие на Портата. Другото ще оставя на народа.“¹⁸⁵

През 1891 г. Екзархът отново подновил исканията за берати на Велешката епархия, за което уведомил българското правителство и искал съдействието му пред Високата порта: „Като се боиме обаче да не би тоя път заявленията ни да останат без последствия, ний намираме за потребно да Ви помолиме да се даде от страна на княжеското правителство нужното съдействие пред когото трябва.“¹⁸⁶ Въпреки настояванията резултат не бил постигнат. Това в известна степен се определяло и от позициите на великите сили по исканията на българите. Поставяйки въпрос за Дебър и Велес пред барон Каличе, Екзархът получил отговор, че дворецът се бил уморил от религиозните разпри, че било рано да се предизвиква Патриаршията и че във Виена също желали да бъде тихо на Изток¹⁸⁷.

Българският екзарх не получил берати, но с постоянните си искания успял да облекчи в известна степен положението на българите в Македония, макар и с минимални отстъпки от страна на Портата.

• На 10 юли 1891 г. Йосиф получил тескере, с което му се съобщавало, че по заповед на Великия везир било предписано на валиите в Солун и Битоля да оставят българите, които не признават гръцките владци да управляват сами църквите си чрез духовните председатели на общините и да не допускат притеснения над тях от страна на гръцките владци¹⁸⁸. Тази наглед минимална отстъпка имала своето значение, като признавала половината от правата на Екзархията в смесените епархии да управлява общините чрез духовните си представители, до които населението можело да се отнася безпрепятствено по своите верски и училищни потреби, макар че тази отстъпка на Портата била краткотрайна, тъй като със смяната на Великия везир Кямил паша отново се ограничавали правата на българите в тези области.

Не получил положителен отговор на исканията си през 1891 г., в началото на 1892 г. Екзарх Йосиф подновил постъпките си пред Портата за подобряване положението на българите в Македония и Одринско. На 28 юли 1892 г. той внесъл в Портата изложение за положението на българите в Екзархията, на черковните и училищни дела, за поведението на гръцкия духовен глава и владци за отнемането на български черкви и училища от гърците, за местните власти и лошото им отношение към бъл-

гарите и техните първенци, общини, за сръбската пропаганда. В него той настоявал да не се отварят сръбски и гръцки училища там, където населението било българско, да се даде на Екзархията позволение да изпрати владци в епархиите, които се споменавали във фермана от 1870 г. и гдето имала свое ведомство преди 20 години, а именно – Велешката и Неврокопската епархия¹⁸⁹.

Внасянето на изложението съвпадало с посещението на Стамболов в Цариград, което давало известни надежди на Екзарха за постигане на положителен резултат. Министърът на външните работи Д. Греков изпратил телеграма до П. Димитров, новоназначения след убийството на Вълкович през февруари 1892 г. дипломатически агент в Цариград, да изиска преписа от изложението и да го съобщи на г-н Стамболов, за да може той да намери случай да отвори дума пред султана и Великия везир по тези въпроси¹⁹⁰. Греков настоятелно се обърнал и към Стамболов да окаже съдействие на Екзарха, телеграфирайки му от София. От съобщението на П. Димитров до министър Греков научаваме обаче, че Стамболов не бил намерил за уместно да говори на Великия везир за училищните и църковни работи в Македония, без да изтъква причините за това. Той поел задължението сам да говори с везира по тези въпроси при удобен случай, тъй като Портата считала за докaчение, когато ѝ се говорело по тоя проблем от страна на българското правителство¹⁹¹.

Поставянето на македонския въпрос от Стамболов действително било неуместно, тъй като това щяло да усложни международното положение на България. За това съдим преди всичко по поведението на много от страните, изразили своето отношение по посещението на Стамболов в Цариград и срещата му със султана и везира. Според сведенията, които получили от посолствата си в Цариград, руското и френското правителство искали обяснения от Високата порта за целта на Стамболовото посещение в Цариград и приemanето му от султана. Изказали недоволство дори от това, че посещението му имало частен характер. Гръцката и сръбската легация също силно негодували от това посещение, защото смятали, че колкото повече България се приближавала до Високата порта, толкова повече перспективата за Велика Сърбия и за Велика Гърция се помрачавала. Русия и Франция от своя страна смятали, че тази акция на Стамболов би могла да се приеме като официално признаване на българския княз и правителството му, което и накарало Русия да подаде нота до Високата порта. Що се отнасяло до позициите на приятелски настроените към България представители, то те считали това посещение за голяма сполука от българска страна при дадените обстоятелства, тъй като в известна степен то влияело благоприятно върху международния авторитет на Княжеството¹⁹².

Високата порта, съобразно всички тези обстоятелства, навярно отказала да изпълни исканията, залегнали в изложението на Екзарха. Това накарало последният да поднови своите молби и искания с ново изложение пред Портата през октомври 1892 г. Изложението било изпратено и до княжеското правителство с молба да поддържа надлежния такрир, изготвен въз основа на първото изложение, както намери за добре¹⁹³.

Поради отрицателния отговор на Портата, Екзархът отново настоятелно молел правителството „да повдигне разискване върху това в българските вестници и в иностранната нам преса, за да стои въпросът постоянно отворен“¹⁹⁴. Такава акция на българския печат започнала още преди изложението на Екзарха. Особено остро изла-

гали своите позиции близките до правителството вестници „Пловдив“ и „Свобода“, отразяващи поведението на Турция спрямо васала ѝ България и към българите в Македония и Одринско. „Трябва да дадем на Турция да разбере – пише в. „Пловдив“, – че зад Македония има вече тримилионна България, която Турция не трябва да игнорира и да изпуска от предвид никогаш, когато тя предприема преследвания против живущите у нея българи, защото тази България може винаги да ѝ направи най-голямото зло, когато моментът се намери благоприятен, като ѝ запали огъня в сърцето на държавата ѝ.“¹⁹⁵ В „Свобода“ изразили мнение, че „Тишината в Македония зависи от добрата воля на България.“¹⁹⁶ И донякъде те имали право. Крайната турска политика спрямо преобладаващото българско население в Македония винаги можела да доведе до размирици, дори и до спонтанни революционни изяви, които пък могли да намерят подкрепа както от многобройната македонска емиграция в Княжеството, така и от българската общественост. Всичко това би създавало неприятности и за Османската империя, дори да се стигне и до намеса на великите сили.

Активизирането на българския печат в подкрепа на българите в Македония и Одринско обаче не довело до удовлетворяване исканията на Екзарха от Високата порта, но все пак той получил уверението ѝ, че това можело да стане при по-благоприятна обстановка. Такава позиция изразили и великите сили. Те смятали, че не било възможно на този етап да се повлияе положително на Високата порта и Великия везир при тогавашните обстоятелства¹⁹⁷.

Българското правителство не било в състояние да окаже действена помощ на исканията на Екзарха. Въпреки направените опити за сближение на Русия и България чрез срещата на Стамболов и Татищев, до резултат не се стигнало¹⁹⁸, а позициите на Русия и Франция към българите не се променили. Твърде сложни били отношенията на Стамболовия кабинет със Сърбия и Гърция. Министерството на външните работи разполагало със сведения, освен за сръбската и гръцката пропаганда в Македония, и за действията против Българската екзархия и правителството¹⁹⁹. Това изисквало твърде умерена външна политика на княжеското правителство.

От срещата си с гръцкия политик Трикупис през 1891 г. Стамболов стигнал до заключението, че имало пълно споразумение за общо действие в Македония между Черна гора, Гърция и Сърбия и че при първия удобен случай те щели да нападнат Турция. Направено било предложение на България да влезе в този съюз, като дори се определяли границите на поделена Македония. Някои опасения на Стамболов не му позволили да приеме предложението на Трикупис. Според него, при едно сериозно спречкване с Турция, тя можела да нападне Източна Румелия, преди българите да вземат нещо от Македония; Турция щяла да вземе Румелия, а Русия можела да вземе Варна и Бургас. Затова той смятал, че основното за България сега било да запази статуквото и да се бори за въвеждане на чл. 23 от Берлинския договор, докато Трикупис настоявал Македония да се дели. „Това за мене – пише Стамболов за Вълкович – е най-голямото доказателство доколко ние сме успели в Македония и доколко сърбите и гръците са отчаяни да изгубят окончателно. Затова съм убеден, че, щом намерят удобен случай, ще нападнат Македония.“²⁰⁰ Всички тези обстоятелства заставяли българското правителство да подхожда твърде внимателно към поставянето на македонския въпрос пред външния свят и да изчаква благоприятни условия за действие, каквито липсвали през 1891 г.

Наред с неблагоприятните условия за действие по националния въпрос, Стамболовият кабинет имал и много вътрешнополитически проблеми. Екзекуцията на Паница изострила отношенията в Княжеството. Активизирала се дейността на македонската емиграция и на българската емиграция зад граница. Последвали атентати срещу Стамболов; убит бил дипломатическият агент в Цариград Вълкович; след неуспешен атентат срещу Стамболов паднал убит Хр. Белчев – министър на финансите. Наложениите, с цел да се укрепят позициите на княз Фердинанд, изменения на чл. 38 от Конституцията влошили за известно време отношенията на правителството със Св. Синод и Българската екзархия²⁰¹. Поради неотстъпчивата позиция на Екзарха по изменението на Конституцията правителството заплашило дори със спиране на средствата за издръжка на Екзархията и училищата в Македония и Одринско, а вестниците „Свобода“ и „Новини“ започнали лични нападки срещу Екзарха²⁰².

Недобрите отношения между правителството и Екзарха се отразили неблагоприятно върху развитието на училищното дело в Македония и Одринско²⁰³. Приетите изменения в турския училищен закон утежили още повече положението на българските училища в тези области. „Новите разпореждания – четем в писмо до Стамболов – искат да отнемат училищата от общините и да ги дадат на отделни лица. Турският закон за просвещение признава три вида училища: държавни, общински и частни. Последните могат да отворят и чужди поданици, вторите принадлежали на религиозните общини в империята.“²⁰⁴ Освен това, измененията в закона изисквали и специални позволителни за откриване на нови училища, което създавало нови трудности за българите²⁰⁵.

Всичко това накарало Екзарха да приеме условията на Стамболовото правителство. Конституцията била изменена според исканията на Стамболов и тези изменения били приети от Екзарха и Св. Синод, а последният и висшето духовенство в Княжеството получили някои отстъпки²⁰⁶.

Подобряването на отношенията между Екзарха и правителството съдействало за по-нататъшното изпълнение на политиката им по националния въпрос. Особено опасни за българското дело в Македония и Одринско били измененията в турския училищен закон. Това накарало Екзарх Йосиф да поднови преписката си със Стамболов и с Министерството на външните работи, срещите си с българския дипломатически агент в Цариград и с Великия везир, като посочвал опасностите от последиците на този закон. През март 1893 г. той изпратил писмо до турския министър на изповеданията с искане за даване на българските общини и училища на такива привилегии, каквито имала Гръцката патриаршия²⁰⁷. На 2 октомври чрез дипломатическия агент Димитров Екзархът искал настоятелно помощ от българското правителство за придобиване на берати. Според него резултат трудно можел да се постигне, ако тези искания нямали подкрепата и съдействието на приятелските на България сили. Причините той виждал, от една страна, в това, че Портата гледала на умножението на неговите епархии в Македония като разширение на българското княжество, а, от друга, че при сегашните обстоятелства не разчитал и на подкрепата нито на английския, нито на италианския и германския посланик. Това били и мотивите му да се обърне към българското правителство²⁰⁸.

На 4 ноември 1893 г. дипломатическият агент Димитров уведомил министър Греков за намерението на Негово Блаженство, който, след като получил отказ от Пор-

тата, се уверил, че представителите на приятелските на България държави не желаят да спомогнат за придобиване на братите за изпращане на владици в Неврокопския и Велешкия вилает, щял отново да подаде кратък мемоар и да моли за издаването на брати за посочените епархии.

За да осигури съдействието на близките до султана среди, Екзархът изразил мнение да се обещае сума от около 200 000 франка на някои придворни на султана, за да го убедят да издаде братите²⁰⁹. Тази идея била подкрепена от Димитров като представител на правителството в Цариград и обезпечена от Стамболовия кабинет²¹⁰.

Поредният отказ на Високата порта да удовлетвори исканията на Екзарха, усложнената вътрешнополитическа ситуация в Княжеството и поредицата от статии в българския печат по проблемите на българите в Македония активизирали дейността на българското правителство в подкрепа на Екзарха.

В началото на декември 1893 г. и българският дипломатически агент в Цариград подновил срещите си с приятелските на България сили с настоятелни молби за оказване на съдействие на Българския екзарх пред Високата порта. Той посетил италианския посланик Колабиано, заместника на английския посланик сър Никълсън и германския посланик и им говорил, че измененията на турския училищен закон щял да „тури българското правителство в твърде неблагоприятно положение, което полагало толкова усилия да бъде в добри отношения с Портата“. Освен това той наблегнал на злоупотребите на местните турски власти в Македония и Одринско и издевателствата им над българското население. Единственото обаче, с което се сдобил, било обещанието да се говори на Великия везир. Отрицателен бил и отговорът на високопоставените лица при Високата порта, които трябвало срещу възнаграждение да действат пред султана за издаване на брати за владици в Неврокопската и Велешката епархия. Те категорично заявили, че сега не било възможно да успеят²¹¹.

Тези нови неуспехи не отчаяли Екзарха и той, както заявил на Димитров, бил готов с подаването на мемоара до Портата, като се надявал, че ако не успее да получи братите, „то поне би могла да излезе някоя полза за училищата“²¹².

Паралелно с действията на Екзарха и дипломатическия агент, повечето от българските вестници издигнали глас в защита на българското население, ошетеното от училищния закон. Особено остри били статиите във вестниците „Македония“ (бр. 12 от 1893 г.), Югозападна България (бр. 3, 12, 14, 18 от 1893 г.), „Балканска зора“ и др. по повод ограниченията на българските училища и злоупотребите и насилията на местните турски власти.

Действията на българската общественост като че ли постреснали Високата порта; ето защо последната се обърнала към дипломатическия агент в Цариград Димитров да се изиска от правителството в София да ѝ въздейства. „Имам да Ви явя – пише Димитров, – че Великият везир моли да не се позволява на в. „Македония“ да пише срещу турското правителство касателно до действията му в Македония, защото по тоя начин македонското население се възбуждало към непокорство и въстание срещу властите.“²¹³

Протестите на българите в Княжеството не престанали. Освен гневните статии във вестниците се появили и съобщения за всеобщо движение, организиране на митинги с декларативни искания до правителството за незабавно поставяне пред Високата порта на въпроса за съдбата на българите в Македония. Вестник „Балканска

зора“ публикувал адрес до Стамболов, подписан от 4327 българи, родени в Македония, с искане да се застъпи за угнетените права на българите в Турско с всички средства, с които разполага²¹⁴. Подобни адреси били публикувани и във в. „Свобода“ (бр. 134 от 1894 г.). Те повлияли както върху позициите на Портата, така и за ускоряване действията на кабинета.

В началото на 1894 г. правителството на Стамболов започнало още по-активно да подкрепя екзархийските искания чрез дипломатическия си агент в Цариград. По молба на П. Димитров, английският посланик Никълсън и германският Радолин разговаряли с Великия везир, но не получили положителен отговор²¹⁵. Портата видимо се вълнувала вече от протестите в печата и митингите в Княжеството, предизвикани от протаканията на нерешения български въпрос в Македония и Одринско. Тя даже изказала пред П. Димитров недоволство от българското правителство „задето позволявало на нашите вестници да обнародват разни подстрекателни, революционни статии“²¹⁶. Освен това по внушение на султана, Екзархът телеграфирал на Стамболов да спрат всякакви заплахи срещу Турция, понеже сам султанът щял да удовлетвори задоволително неговите искания²¹⁷.

В края на януари 1894 г. Великият везир дори обещал да изпълни искането на Екзарха за преместването на Екзархията в Пера. Но Екзархът настоявал и за получаването на двата владишки берата²¹⁸, стриктно придържайки се към съветите на българското правителство. „Българското правителство – бележи той – съветва да не отстъпвам и се надява на поддръжката на някои сили. Има прочее всичката вероятност, че с постоянство ще сполучи и че е препоръчително да стои въпросът отворен, отколкото слабодушно да се отстъпи.“²¹⁹

На 19 февруари 1894 г. до министър Греков било изпратено изложението, което Екзархът щял да внесе пред Високата порта и където изцяло се третираше въпросът за българските училища²²⁰.

В отговора си от 24 февруари 1894 г. до Димитров по изложението на Екзарха Греков съобщил, че въпросът бил обсъден в Министерския съвет и като предавал тези разисквания, уверявал Екзарха, че българското правителство гледало на него като на най-компетентния да решава какво да иска от турското правителство с надежда за сполука. Кабинетът по принцип одобрил мемоара, като обаче категорично подчергал, че каквото и да бъдело споразумението, до което се достигне по въпроса за училищата, да не се дава формално отстъпка по привилегиите, които са дадени на Гръцката патриаршия. Формалното отстъпване по тези въпроси – смята Министерският съвет – ще ни затвори пътя²²¹. Освен това, Греков уведомил и за намерението на правителството да подаде нота до Високата порта, която да повдигне същите въпроси, като се надявал, че ще има поддръжката на приятелските на България сили²²².

На 5 март 1894 г. Екзархът внесъл поредното изложение пред Великия везир. Отношението на австрийския и английския посланик към исканията на Екзарха вече било положително и даже те били изказали мнение пред Портата за даване на задоволително решение на изложението²²³.

Изложението на Екзарха било разгледано от турското правителство, но не всички пунктове от него били одобрени. Особени спорове предизвикал въпросът за общинските духовни представители и техните правомощия. Екзархът твърдо настоявал за пълното изпълнение на исканията в мемоара и, за да се ускори вземането на реше-

ние от страна на Турция, настоявал българското правителство да подаде нота, в която не трябвало да допуска общинските училища да се считат като частни и да се държи частно лице отговорно за тях²²⁴.

Протакането от страна на Портата за решаване на поставените от Екзарха искания накарало кабинета на Стамболов да мобилизира всички сили и средства за удовлетворяването им. Това било необходимо не само за българите в Македония и Одринско, но и за укрепване позициите на Стамболов в страната, които ставали все по-несигурни поради нарасналото недоволство срещу неговото управление.

От сведенията на П. Димитров до Греков за оплакванията на Портата от действията на Княжеството съдим за средствата, които Стамболов използвал за оказване на натиск срещу Турция. Великият везир се оплакал пред Димитров от това, че правителството позволявало митинги в България по училищния въпрос в Турция. Той смятал, че това не бил пътят, който ще застави Портата да отстъпи и приеме исканията.

Разпространените слухове, че в България се готвели чети, за да влязат в Македония, също обезпокоили Портата. Ето защо тя искала категорично обяснение за тези чети, тъй като вярвала, че това не можело да стане без знанието на българското правителство²²⁵. Отговорът на правителството по тези питання бил умело използван като своеобразен натиск срещу Портата. Съобщавайки, че правителството гарантирало, само докато било на власт, да не допуска минаването на въоръжени чети в Македония, то се обръщало с думите: „Помолете същевременно Негово Височество от страна на българското правителство да даде час по-скоро удовлетворително решение на училищния въпрос в Македония, защото тоя въпрос вълнува много духовете тук и опозицията си прави от него едно силно оръжие да събори правителството и че ако днешното правителство бъде принудено да отстъпи властта, то и Портата няма да има гаранцията, която му дава това правителство, че въоръжени чети няма да минават из България в Македония.“²²⁶

Удовлетворен от отговора на Княжеството, Великият везир обещал да съдейства на Екзарха за приемането му от султана с уверението, че нещата щели да се решат в полза на българите. Поради това, Екзархът помолил Стамболов да не допуска митинги в Княжеството²²⁷. Въпреки обещанията срещата със султана не се състояла, но Екзархът получил съобщение, че му се подарявало едно място за духовно училище на Ферикьой, като бил уверен от лицето, което действало като посредник между него и султана, че в скоро време щял да бъде решен и училищният въпрос според предложенията му и ще излезе ираде за бератите на двамата български владци. „Последното се държало в тайна, понеже султанът обещал да го издаде без шум и без външна намеса.“²²⁸

Същевременно Високата порта поискала от Стамболовия кабинет някои привилегии за мюсюлманското население в Княжеството, като турското население да може да отваря дюкяните в празнични дни. Това искане било изпълнено веднага. В писмо от Греков до Сърмаджиев, юрисконсулт на Външното министерство, се нарежда да се телеграфира на П. Димитров, че „въпросът за дюкяните се решил в смисъл на искането на това население“²²⁹. Не с такава експедитивност обаче действала Турция. Оправдавайки се с евентуалното недоволство на Сърбия и Гърция от отстъпките, които щели да получат българите, Портата продължавала да протака

официалното решение. Основната причина за това, според Екзарха, било най-вече опасението на Портата, че с тези отстъпки тя щяла да признае ведомството на Екзархията в цяла Европейска Турция и да подчини на нея всичките български първоначални училища, а признаването на екзархийските права означавало още разширение на влиянието на българското княжество там. Тези нови усуквания и протакания от страна на Турция за решаване на българския въпрос накарали Стамболовия кабинет да предприеме нов натиск срещу нея. На 5/17 април Греков изпратил телеграма до П. Димитров с твърде остро съдържание и настоял по искане на Стамболов тя да бъде прочетена на Великия везир и Сюрея паша, без да им бъде оставен препис. „Съобщете на Великия везир – четем в телеграмата, – че депешата Ви, с която ми съобщихте, че Високата порта не може да се съгласи да се дават позволителни на българските училища в Македония, на председателите на българските духовни общини, ни утвърждава в убеждението, че Великият везир преследва българския народ и българското правителство.

Като се получи депешата Ви до г-н Стамболов, с която му предавате молбата на Екзарха да не се подава нота по въпроса за училищата и владичите в Македония, да се прекратят митингите и публикациите във всекидневниците, г-н Стамболов взе всичките възможни мерки, за да спрат митингите, като даде уверение на населението, че въпросът ще бъде решен наскоро в наша полза и митингите се прекратиха... Обещания за благоприятно разрешение се дадоха и на Екзарха, и Вам. Последното съобщение на Великия везир доказва, че дадените обещания от страна на турското правителство на Екзарха и Вам не са били сериозни и чрез съобщението им българското правителство е влезло в един имияз пред населението в Княжеството, последствията на които могат да бъдат много лоши за добрите приятелски отношения между Турция и България.“²³⁰ Накрая в телеграмата се заявявало, че ако до 15 дни не направи всичко възможно да се реши въпросът за владичите и училищата в Македония, предвид на това, че дипломатическият агент е заблудил правителството, той щял да бъде отзован от Цариград²³¹.

Тази телеграма изиграла ролята на нота и заставила Турция да ускори решенията си по българските искания. Опасявайки се от международно усложнение на въпроса и допълнителни усложнения в Македония и Одринско, съобразявайки се и с мнението на великите сили, подкрепящи Портата, турското правителство било принудено да вземе решение.

На 12 април 1894 г. Димитров съобщил на Д. Греков от Цариград, че султанът е издал ираде, удовлетворяващо исканията на Екзарха, което съдържало следното: „1. Одобрява предложените от Н. Блаженство Екзарха точки за българските училища в Турция, които са известни Вам; 2. Заповедва да се издадат берати за двама митрополити във Велес и Неврокоп; 3. Подарява на Екзархията тук едно място, за да съгради на него едно българско духовно училище и 4. Позволява на Екзарха да си купи едно здание за Екзархия в Пера, ул. „Кабристан“, в която се намира нашето агентство.“²³²

Министерството на правосъдието и вероизповеданията на Турция изпратило подробно писмо до Българския екзарх за излязлото височайше ираде²³³.

Чрез министъра на външните работи Греков българското правителство изказало своята благодарност и официално поздравление към Екзарх Йосиф за голямата сполука. „Трудът и грижите, които положихте – пише Греков до Екзарха, – за да се

достигне до тези резултати, не останаха безплодни и добитата сполука Ви дава отново правото на благодарността и признателността на българския народ за трудовете и грижите, които полагате в защита на народните ни интереси.⁴²³⁴

Цитираното писмо, както и делата на Екзарха красноречиво доказват неговия голям принос в борбата на правителството за решаване на българския национален въпрос в Македония и Одринско и грижите му за повдигането и съхраняването на българската народност в тези области.

Българският народ посрещнал с огромна радост новите придобивки на своите сънародници в Македония. В страната се провели много митинги, на които българите изразили благодарността си към правителството, Екзарха и съюзерена на Княжеството, независимо че на много от тях се приветствали придобивките, а осъждали политиката на правителството. От страна на Стамболовия кабинет била изпратена телеграма до султана, изразяваща благодарността на българите²³⁵. Не такава обаче била реакцията на съседите ни.

Излизането на султанското ираде предизвикало отново недоволството на Сърбия, Гърция и Русия. Още на 16 април гръцкият духовен глава протестирал пред Портата и отново заплашил, че ще си подаде оставката, ако не се отхвърлели исканията на българите²³⁶. Даже гръцкият министър Маврокадо поставил въпроса за ирадето пред турския външен министър с искане за изпълнението му. Затова той намерил пълната подкрепа на заместника на руския посланик в Цариград Жадоновски²³⁷.

Що се отнасяло до позициите на посланиците на Англия, Германия, Италия и Австрия, то те „сърдавали сърдечно за неочакваната победа и сполука, която княжеското правителство придобило. Френското се показало неутрално, а руското чакало пристигането на Нелидов“⁴²³⁸.

Въпреки официалните и неофициални протести на Сърбия, Гърция и Русия в известна степен, издаването на бератите за българските владци в Неврокопската и Велешката епархия станало реалност. Българските училища в Македония и Одринско получили законова основа за своето развитие. Ходът на борбата за защита на правата на българите в Македония и Одринско и добиването на берати за български владци според турския ферман от 1870 г. аргументирано доказват още веднъж сложността на македонския въпрос, трудностите, които трябвало да преодоляват Екзархията и Стамболовия кабинет в процеса на неговото решаване и усилията, положени от тях, за постигането на тези, на пръв поглед, минимални придобивки, но с голямо значение за нашите сънародници, останали в пределите на Европейска Турция.

Без да надценяваме придобитото, с право бихме могли да кажем, че това била нова сполука за националната ни политика, която допринесла преди всичко за развитието и издигането на националното самосъзнание на българите, останали в пределите на Турция, и спомагала за изграждането на българска интелигенция там, която успешно можела да ръководи борбата за единството на българската нация и да се противопоставя на сръбската и гръцката пропаганда. Новите отстъпки на Турция укрепили авторитета на Екзархията сред нейните поддръжници, за което Екзархът споделя в дневника си: „Тая сполука произвежда ентузиазъм в целия народ и повдига престижа ми в него, а мене прави голямо удоволствие, понеже можах така да възстановя Екзархията, както я бях приел преди войната и която бе решена на смърт от Високата порта.“⁴²³⁹

Победата от 1894 г. на Екзархията спомогнала, макар и за твърде кратко време, да стабилизира Стамболовия кабинет, но поредният му успех във външната политика не бил в състояние да попречи на княза и преминалата в настъпление опозиция да го принудят да се откаже от властта. На 17 май 1894 г. Стамболов подал за пореден път оставка, но за разлика от друг път сега тя била приета. Така Стамболов и неговият кабинет напуснали политическата власт. Те слезли от историческата сцена, но извършеното от тях в единодействие с Екзархията по националната политика имало своето значение за бъдещото решаване на този проблем. Извоюването на максимални права за българското население в Македония и Тракия за осъществяването на неговото пълно народностно, културно и икономическо възможване станало основна предпоставка и за неговото политическо самоопределение.

Политиката на Стамболовото правителство по националния въпрос почивала на опита на Възраждането чрез черкви и училища да се осъзнае българският елемент и да се подготви обединението му с целокупното отечество. С благословията на българското правителство и отпусканите от него средства в Македония и Одринско били построени много училища и църкви. Подробни сведения за това можем да намерим в архива на Екзархията и протоколите на Министерския съвет от това време.

Българското правителство почти ежегодно увеличавало бюджета на Екзархията главно за развитие на учебното дело. В протокол от 20 май 1892 г. Министерският съвет утвърдил общата сума на бюджета по учебното дело в Македония и Одринско за годината 1892/93 да възлиза на 34 866 турски лири или повече от миналата година с 3296 турски лири²⁴⁰. През същата година били отпуснати и 1000 лв. допълнително за построяването на училище в Мустафа паша²⁴¹. С протокол на Министерския съвет било одобрено строителството на църква във Фенер, като правителството се задължавало да поеме разходите, които не трябвало да надминават 150 000 лв.²⁴²

В подкрепа на казаното могат да се посочат още много факти. В случая обаче е важно какво било постигнато в учебното дело. По сведенията на Екзархията, публикувани във в. „Новини“ (бр.16 от 13 ноември 1892 г.), и в докладите на Екзарха за развитието на учебното дело в Македония и Одринско до правителството намираме следните данни²⁴³:

	1889/90 г.	1890/91 г.	1891/92 г.	1892/93 г.
Училища – общо	560	614	653	671
мъжки	488	527	554	478
девически	72	87	89	64
ученици	27 252	31 183	38 095	32 423
учители	793	868	872	932

и 129 смесени
у-ща

Ако направим сравнение между изложените в таблицата данни и първата изготвена статистика на Екзархията за учебната 1882/83 г., ще се види забележително израстване на българското учебно дело през този десетгодишен период по всичките му показатели. Така например училищата се увеличили близо три пъти (от 237 на 671), учителският персонал – също почти три пъти (от 351 на 932), а учениците – два пъти (от 16 063 на 32 423)²⁴⁴. Този успех се дължал на неуморната народополезна и патри-

отична дейност на българските църковни общини, на постоянните грижи и ръководството от страна на Екзархията, на редовната подкрепа и защита, която учебното дело получавало от страна на българското правителство. В подкрепа на последното ще си позволя да цитирам думите на Н. Лазаров, дългогодишен началник на училищния отдел в Екзархията, заемащ тази длъжност от 1891 г.: „Стамболов ни оказваше всичкото съдействие с отпускането на исканите суми и одобряване на предлаганите мерки. Стамболов си имаше своите големи грехове по вътрешното управление на страната, но по въпроса за учебното дело в Македония той беше умен и трудолюбив държавник. Няколко години наред аз съм му докладвал екзархийските бюджети и съм се удивлявал на бързото му схващане и уместни патриотически решения. Ний назначавахме за директори и учители в Македония лица, недоволни от режима в България; така назначихме за директор в Солун бившият министър М. Сарафов; Стамболов не направи никакви възражения за тези назначения; за Македония той беше друг човек. При тези условия учебното дело в Македония и Одринско се развиваше бързо, числото на основните и класни училища ускорително се увеличаваше.“²⁴⁵

Срещат се обаче и противни мнения, главно от страна на периодичния печат, че в някои райони се наблюдавал упадък на учебното дело, като се обвинявали главно Екзархията и нейните чиновници²⁴⁶. Това в никакъв случай не омаловажавало делото на Екзархията и правителството. Развитието на учебното дело в Македония и Одринско довело до нарастване на числеността на българската интелигенция в тези области. Значителен брой от завършилите мъжки четирикласни и девически трикласни училища били настанявани по необходимост в основните училища²⁴⁷.

Екзархията с материалната и моралната подкрепа на българското правителство полагала грижи за научната и педагогическата подготовка на учителите. В отчета на училищния отдел за учебната 1892/93 г. се казва, че тя успяла да назначи в средните училища „20-тина кандидати с висше образование и повдигнахме значително персонала в Солунската мъжка и девическа гимназии, в Цариградската семинария, открита при Екзархията като средно и духовно заведение за нуждите на българската църква, в четирикласните училища в Одрин, Скопие, Битоля, Сяр и класното училище в Лерин.“²⁴⁸ Някои от тези учители идвали от България и за тях се изисквало специално разрешение от турските власти²⁴⁹, а други, родом от Македония, били завършили Висшето училище в София. Ето какво четем в записките на А. Филоктеев, деец на ВМОРО: „Това беше през 1892 г., когато Висшето училище в София даде първия си випуск. Мнозина от свършващите, бивши ученици на Солунската гимназия, бидоха назначени за учители в същата гимназия. Между тях бяха Г. Баласчев от Охрид – учител по география, Д. Мирчев от Прилеп – учител по български език, Петър Попарсов от с. Богомила, Велешко – учител по история, Хр. Тенчев от Кукуш – учител по математика и др.“²⁵⁰ Наред с това Стамболовият кабинет отпуснал стипендии и помощи на учащите се в странство ученици, родени в Македония и Добруджа²⁵¹. Така със стипендии, отпуснати от Екзархията, „в Галата-Сарайския лицей и идаджетата, по правото и медицината например могли да получат образование видните македонски деятели: Ст. Тилков, Симеон Радев, Делчев, Гелев, Живко Добрев и др.“²⁵²

В противовес на сръбската пропаганда и дейността на дружеството „Св. Сава“, Министерският съвет в Княжеството дори взел решение учениците, свършили Со-

лунската гимназия, да се приемат във Висшето училище в София за сметка на държавата, а намиращите се в Белград български ученици от Солун (недоволни от действията на дружеството) да се повикат в София, като им се платят разноските²⁵³.

Наред с това немалко се правело от страна на Княжеството и за материалното подобрене на учителите в Македония и Одринско и осигуряването на техните семейства чрез приспособяване на закона за пенсиите в България и за екзархийските служители и учители. Така в закона за пенсиите на учителите било направено допълнение към правилника, според което могли да се отпускат пенсии и временни помощи на всички българи – учители извън пределите на Княжеството, учителстващи в български училища, независимо от това кой ги назначава²⁵⁴. Пенсии получавали така също и българи от Македония и Княжеството за заслуги към черковното и училищното дело. Такава пенсия от 1000 лв. (1892–1893) например получил Коста Размов – един от „най-жарките патриоти в Охрид“²⁵⁵. Със съдействието на Гр. Начович, за особени заслуги в изучаването на Македония, пенсия получил и видният учен Ст. Веркович²⁵⁶.

От изложеното става ясно, че Стамболовото правителство полагало много грижи за своите сънародници не само чрез борбата за юридическо осигуряване на техните права в Македония и Одринско, но и чрез конкретна материална и морална помощ за развитието на учебното и черковното дело и формирането на българска интелигенция там, като бъдещ ръководител на борбата за съхраняване на националното съзнание и самоопределение на българите. Тук обаче не бива да отминаваме факта, че в края на Стамболовия режим част от тази интелигенция се опълчила срещу неговата политика в Македония и подкрепящата го Екзархия. Породилите се противоречия имали по-скоро идейно-политически, отколкото антагонистичен характер. Обединявал ги общият интерес за извоюване на политическа и културна независимост на Македония и Одринско, разделяли ги вижданията за начина и пътищата за постигане на тази цел. За разлика от добре обмислената, съобразена с конкретните условия, политика на правителството и Екзархията по националния въпрос, младата интелигенция в Македония и Одринско била жадна за по-интензивна дейност и търсела пътища за по-бързото му решаване. Тя не възприемала вече еволюционния подход за решаването на македонския въпрос и централистичното управление на екзархийските дела, смятайки, че това се явявало пречка за подготовка на населението за по-активна дейност, откъдето се породили и първите конфликти²⁵⁷. Често те спорели помежду си, но при нужда си помагали. И едните, и другите разбирали, че само с общи усилия биха могли да видят мечтата си осъществена²⁵⁸. Така че появилите се противоречия между българската интелигенция в Македония и Одринско и Екзархията и правителството в никакъв случай не ни дават основание да отричаме или подценяваме направеното. Напротив, постигнатото с изпълнението на програмата на Стамболовия кабинет по македонския въпрос ни дава основание за висока оценка на неговата политика в това направление. Тя като цяло стабилизирала позициите на националните институции на българите в европейските владения на султана. Окончателно отстранила възможностите за изкуствено скъсване на духовното единство на българите в освободеното Княжество и тези в Македония и Одринско за периода до Балканските войни. В тогавашния исторически момент разширяването на църковните и училищните права на българското население в пределите на Османската империя имало прогресивно и поло-

жително значение за българската нация и държава. Издигането на националното съзнание създавало по-големи възможности за разрастване на революционното движение.

За постигането на своите цели по националния въпрос правителството на Стамболов умело използвало противоречията между великите сили, но не успяло да елиминира наметаната им във вътрешнополитическия живот в страната. Крайната антируска политика на Стамболов, въпреки някои опити на Русия и българския премиер за сближаване, показала своята безперспективност. Фактически тя улеснила австро-английското проникване в Княжеството, без да елиминира ролята на Русия по балканските въпроси. Вярно е, че Русия не можела сама да измени статуквото на Балканите, но и западните държави не могли да не се съобразяват с нея.

Изкуствено създаденият македонски въпрос, чието решаване засягало икономическите, политическите и стратегическите интереси на твърде много държави, въпреки положените усилия от страна на българските правителства, дипломатията и Екзархията, като цяло останал неразрешен, но направеното създадо благоприятни условия за по-нататъшното му поставяне на дневен ред в политиката на следващите български кабинети.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Панайотов, И. Русия, великите сили и българският въпрос след избора на княз Фердинанд (1888–1896 г.). С., 1941.

² Пантев, А. Англия срещу Русия на Балканите (1879–1894 г.). С., 1972.

³ Мишев, Р. Австро-Унгария и България (1879–1894 г.). С., 1988 г.; Австро-Унгария и българо-турските отношения в Македония (юни 1890 г. – август 1892 г.) – В: Научни изследвания от ВТУ „Кирил и Методий“. С., 1979.

⁴ Далков, М. България в балканската политика на Австро-Унгария (1878–1903 г.). С., 1993.

⁵ Манчев, К. Проблеми на сръбската външна политика в края на XIX в. – В: Сб. Националноосвободително движение на Балканите в края на XIX в. С., 1976.

⁶ Данова, Н. Към въпроса за българо-гръцките отношения през последните десетилетия на XIX в. – В: Сб. Националноосвободително движение на Балканите в края на XIX в. С., 1976.

⁷ Самарджиев, Б. Политиката на Османска Турция към Княжество България (1888–1896 г.) – В: Сб. Великите сили и балканските взаимоотношения в края на XIX в. С., 1982.

⁸ Митев, Т. Ст. Стамболов и българският национален въпрос от Освобождението до 1894 г. – ВИС, № 1, 1983.

⁹ Арнаудов, М. Живот и дейност на Екзарх Йосиф. С., 1965.

¹⁰ Божинов, В. Българската просвета в Македония и Одринска Тракия (1878–1913 г.). С., 1982.

¹¹ Силянов, Х. Освободителните борби в Македония. Т. I. С., 1933.

¹² Панчев, К. Борбите в Македония и Одринско (1878–1912 г.). Спомени. С., 1982.

¹³ Божинов, В. Цит. съч.

¹⁴ Димевски, С. Просветната политика на Екзархията и училищните бунтове в Македония. Скопје, 1960.

¹⁵ Христов, А. Създаване на Македонската държава (1878–1978 г.). Т. I. Скопје, 1987.

¹⁶ Панчевски, М. Македонското освободително дело в XIX–XX в. Т. I. Скопје, 1987.

¹⁷ Пантев, А. Цит. съч., с. 238.

¹⁸ БИА – НБКМ, ф. 63, оп. I, а. с. 99, л. 75–76.

¹⁹ Пантев, А. Цит. съч., с. 238.

²⁰ БИА – НБКМ, ф. 63, оп. I, а. с. 29, л. 19.

²¹ Мишев, Р. Австро-Унгария и българо-турските отношения..., с. 131.

²² Пантев, А. Цит. съч., с. 240.

²³ Силянов, Х. Цит. съч., с. 10.

- ²⁴ М а н ч е в, К. Цит. съч., с.67.
- ²⁵ БИА – НБКМ, ф.290, оп.1, а.е.51, л.8.
- ²⁶ Пак там, ф.63, оп.1, а.е.99, л.111.
- ²⁷ Б о ж и н о в, В. Цит. съч., с.87.
- ²⁸ Пак там.
- ²⁹ Н А – БАН, ф.19, оп.1, а.е.132, л.2.
- ³⁰ Н и д е р л е, Л. Македонски въпрос. Пловдив, 1889, с.18.
- ³¹ М а н ч е в, К. Националният въпрос на Балканите до Втората световна война. Национални проблеми на Балканите. – В: История и съвременност. С., 1992, с.16.
- ³² НЛ – НБКМ, ф.286, оп.1, а.е.8, л.327.
- ³³ Пак там, л.421.
- ³⁴ ЦДИА, ф.246, оп.1, а.с.23, л.3.
- ³⁵ Пак там.
- ³⁶ Пак там, л.7.
- ³⁷ Свобода, № 723, 2 ян. 1892.
- ³⁸ П е т р о в а, С. Р. Монте спомен. С., 1991, с.224.
- ³⁹ Външната политика на България. Т.1. 1879–1886 г. С., 1978, 408–409.
- ⁴⁰ Пак там.
- ⁴¹ М а т е в, Е. Държавникът Ст. Стамболов. С., 1992, с.92.
- ⁴² Народни права, № 108, 27 февр. 1889.
- ⁴³ Свобода, № 719, 18 ян. 1892.
- ⁴⁴ БИА – НБКМ, ф.63, оп.1, а.е.99, л.118–120.
- ⁴⁵ Пак там, ф.14, оп.1, а.е.79, л.112.
- ⁴⁶ Македония (Русе), № 1, 5 ноем. 1889.
- ⁴⁷ Н А – БАН, ф.41, а.с.28, л.62.
- ⁴⁸ Пловдив (Пловдив), № 16, 20 апр. 1889.
- ⁴⁹ ЦДИА, ф.176, оп.1, а.с.310, л.50.
- ⁵⁰ Напред, № 9, 30 юли 1889.
- ⁵¹ Г ю з е л е в, В. Българската държавност в актове и документи. С., 1981, с.212.
- ⁵² П а н а й о т о в, Л. Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г. Подготовка и провеждане. С., 1992, с.13.
- ⁵³ Г ю з е л е в, В. Цит. съч., с.218.
- ⁵⁴ К. К. Македонски въпрос. Пловдив, 1889, 18–19.
- ⁵⁵ Н А – БАН, ф.19, оп.3, а.е.1235, л.1.
- ⁵⁶ БИА – НБКМ, ф.286, оп.1, а.е.8, л.285.
- ⁵⁷ Пак там, ф.63, оп.1, а.с.29, л.21.
- ⁵⁸ Пак там, ф.286, оп.1, а.е.8, л.285.
- ⁵⁹ А р н а у д о в, М. Цит. съч., с.143.
- ⁶⁰ ЦДИА, ф.246, оп.1, а.с.21, л.21.
- ⁶¹ М а х, Р. Ф. Македонският въпрос. С., 1895, с.50.
- ⁶² Д и м е в с к и, С. Цит. съч., с.12.
- ⁶³ Пак там, с.12.
- ⁶⁴ Пак там.
- ⁶⁵ Пак там, с.13, 14.
- ⁶⁶ Х р и с т о в, Х. Македонизмът като политическа концепция в края на XIX в. и началото на XX в. – Истор. преглед, 1979, № 3, 23–40.
- ⁶⁷ Х р и с т о в, А. Цит. съч., с.30.
- ⁶⁸ П е т р о в а, С. Р. Цит. съч., с.207.
- ⁶⁹ М и ш е в, Р. Австро-Унгария и България..., с.220.
- ⁷⁰ ЦДИА, ф.321, оп.1, а.с.266, л.14–18.
- ⁷¹ Пак там.
- ⁷² М и ш е в, Р. Хабсбургският орел на Балканите – епизоди от дейността на австро-унгарската тайна дипломация и разузнавателните служби в България (1878–1915 г.). Велико Търново, 1992, с.53.
- ⁷³ Пак там, с.53, 54.
- ⁷⁴ А р н а у д о в, М. Цит. съч., с.144.
- ⁷⁵ ЦДИА, ф.176, оп.1, а.с.310, л.2.

- ⁷⁶ Пак там, л.4.
- ⁷⁷ Пак там, л.5.
- ⁷⁸ М и т с в, Т. Цит. съч., с.41.
- ⁷⁹ ЦДИА, ф.176, оп.1, а.с.310, л.6.
- ⁸⁰ Пак там, л.7.
- ⁸¹ Пак там, л.16.
- ⁸² ЦДИА, ф.321, оп.1, а.с.265, л.8–9.
- ⁸³ Пак там.
- ⁸⁴ Документи за българската история. Т.1. С., 1942, с.109.
- ⁸⁵ Исток (Русе), № 63, 12 септ. 1888 г.
- ⁸⁶ М и ш е в, Р. Австро-Унгария и България..., с.222.
- ⁸⁷ ЦДИА, ф.176, оп.1, а.с.310, л.33.
- ⁸⁸ Зорница (Цариград), № 38, 17 септ. 1888.
- ⁸⁹ ЦДИА, ф.176, оп.1, а.с.310, л.37.
- ⁹⁰ Пак там, л.48.
- ⁹¹ Пак там, л.50.
- ⁹² БИА – НБКМ, ф.63, оп.1, а.с.99, л.75, 76.
- ⁹³ П а н т е в, А. Цит. съч., с.245.
- ⁹⁴ Пак там.
- ⁹⁵ М и т с в, Т. Цит. съч., с.43.
- ⁹⁶ Свобода, № 198, 13 септ. 1888.
- ⁹⁷ М и ш е в, Р. Австро-Унгария и България..., с.223.
- ⁹⁸ П а н т е в, А. Цит. съч., с.245.
- ⁹⁹ М и т с в, Т. Цит. съч., с.44.
- ¹⁰⁰ М и ш е в, Р. Хабсбургският ореол..., с.56.
- ¹⁰¹ М и т с в, Т. Цит. съч., с.47.
- ¹⁰² ЦДИА, ф.246, оп.1, а.с.23, л.1.
- ¹⁰³ М и т с в, Т. Цит. съч., с.47.
- ¹⁰⁴ Г р ъ н ч а р о в, С. Политическите сили и монархическият институт. С., 1984, с.14.
- ¹⁰⁵ М и ш е в, Р. Австро-Унгария и България..., с.229.
- ¹⁰⁶ П а н а й о т о в, И. Цит. съч., 142–144.
- ¹⁰⁷ П а н т е в, А. Цит. съч., с.246.
- ¹⁰⁸ Пак там, с.246.
- ¹⁰⁹ Д а н о в а, Н. Цит. съч., 104–105.
- ¹¹⁰ П а н т е в, А. Цит. съч., с.249.
- ¹¹¹ Пак там, с.249.
- ¹¹² ЦДИА, ф.176, оп.1, а.с.352, л.1–4.
- ¹¹³ БИА – НБКМ, ф.14, оп.1, а.с.79, л.86.
- ¹¹⁴ ЦДИА, ф.176, оп.1, а.с.352, л.5.
- ¹¹⁵ Пак там, л.6.
- ¹¹⁶ Напред, № 9, 30 юли 1889.
- ¹¹⁷ Документи за българската история. Т.4, с.119 д.193.
- ¹¹⁸ ЦДИА, ф.321, оп.1, а.с.265, л.8–9.
- ¹¹⁹ Пак там, ф.176, оп.1, а.с.352, л.7.
- ¹²⁰ А р н а у д о в, М. Цит. съч., с.166.
- ¹²¹ ЦДИА, ф.246, оп.1, а.с.43, л.3–23.
- ¹²² Пак там, ф.246, оп.1, а.с.43, л.120, 142, 150.
- ¹²³ БИА – НБКМ, ф.14, оп.1, а.с.79, л.106.
- ¹²⁴ Пак там.
- ¹²⁵ Пак там, ф.14, оп.1, а.с.440, л.72.
- ¹²⁶ Пак там, л.76–77.
- ¹²⁷ Пак там, ф.63, оп.1, а.с.76, л.2–7.
- ¹²⁸ Пак там, л.8–9.
- ¹²⁹ Пак там.
- ¹³⁰ БИА – НБКМ, ф.63, оп.1, а.с.76, л.10–19.
- ¹³¹ П а н т е в, А. Цит. съч., с.260.

- ¹³² Арнаудов, М. Цит. съч., с.168.
- ¹³³ БИА – НБКМ, ф.14, оп.1, а.е.3697, л.53–54.
- ¹³⁴ Самарджиев, Б. Цит. съч., с.92.
- ¹³⁵ БИА – НБКМ, ф.14, оп.1, а.е.3697, л.55–56.
- ¹³⁶ Пловдив, № 40, 27 май 1890.
- ¹³⁷ Арнаудов, М. Цит. съч., с.175.
- ¹³⁸ БИА – НБКМ, ф.14, оп.1, а.е.834, л.452.
- ¹³⁹ Пантеев, А. Цит. съч., с.260.
- ¹⁴⁰ Свобода, № 370, 13 юни 1890.
- ¹⁴¹ Пловдив, № 48, 24 юни 1890.
- ¹⁴² ЦДИА, ф.176, оп.1, а.е.413, л.22–23.
- ¹⁴³ Пак там, л.39.
- ¹⁴⁴ Пак там, л.40.
- ¹⁴⁵ НА – БАН, ф.19, оп.1, а.е.1010, л.1.
- ¹⁴⁶ ЦДИА, ф.176, оп.1, а.е.413, л.60.
- ¹⁴⁷ Митев, Т. Цит. съч., с.48.
- ¹⁴⁸ ЦДИА, ф.176, оп.1, а.е.413, л.41–42.
- ¹⁴⁹ Пак там, л.44.
- ¹⁵⁰ Пак там.
- ¹⁵¹ Пак там, л.47.
- ¹⁵² БИА – НБКМ, ф.63, оп.1, а.е.29, л.47–52.
- ¹⁵³ Пак там.
- ¹⁵⁴ ЦДИА, ф.176, оп.1, а.е.413, л.47–52.
- ¹⁵⁵ Пак там, ф.321, оп.1, а.е.429, л.40.
- ¹⁵⁶ Пантеев, А. Цит. съч., с.262.
- ¹⁵⁷ Пак там.
- ¹⁵⁸ Митшев, Р. Австро-Унгария и България..., с.246.
- ¹⁵⁹ Пак там, 246–248.
- ¹⁶⁰ Митшев, Р. Австро-Унгария и българо-турските отношения..., с.135.
- ¹⁶¹ Пантеев, А. Цит. съч., с.261.
- ¹⁶² ЦДИА, ф.321, оп.1, а.е.439, л.10–14.
- ¹⁶³ Пак там, ф.176, оп.1, а.е.413, л.107.
- ¹⁶⁴ Пак там, ф.321, оп.1, а.е.429, л.7.
- ¹⁶⁵ НА – БАН, ф.19, оп.1, а.е.37, л.1.
- ¹⁶⁶ ЦДИА, ф.246, оп.1, а.е.50, л.17–18.
- ¹⁶⁷ Пак там, ф.176, оп.1, а.е.408, л.2.
- ¹⁶⁸ Пак там, а.е.413, л.50.
- ¹⁶⁹ Пак там, л.41–42.
- ¹⁷⁰ БИА – НБКМ, ф.63, оп.1, а.е.29, л.105.
- ¹⁷¹ Пак там, а.е.99, л.2148.
- ¹⁷² Пантеев, А. Цит. съч., с.267.
- ¹⁷³ ЦДИА, ф.3, оп.6, а.е.129, л.116.
- ¹⁷⁴ Македония. Сборник от документи и материали. С., 1978, с.383.
- ¹⁷⁵ ЦДИА, ф.246, оп.1, а.е.50, л.33, 93.
- ¹⁷⁶ Митшев, Р. Австро-Унгария и България..., с.252. Вж. Лалков, М. България в балканската политика на Австро-Унгария (1878–1903 г.), 419–421.
- ¹⁷⁷ БИА – НБКМ, ф.290, оп.1, а.е.164, л.40.
- ¹⁷⁸ Пак там, л.63.
- ¹⁷⁹ ЦДИА, ф.321, оп.1, а.е.542, л.136–147.
- ¹⁸⁰ БИА – НБКМ, ф.63, оп.1, а.е.32, л.29.
- ¹⁸¹ ЦДИА, ф.176, оп.1, а.е.569, л.41, 42.
- ¹⁸² Митшев, Р. Австро-Унгария и българо-турските отношения..., с.139.
- ¹⁸³ Пак там, с.142.
- ¹⁸⁴ Арнаудов, М. Цит. съч., с.148.
- ¹⁸⁵ Български есзарх Йосиф I. Дневник. С., 1992, с.238.
- ¹⁸⁶ ЦДИА, ф.246, оп.1, а.е.68, л.27.

- ¹⁸⁷ Пак там.
- ¹⁸⁸ А р н а у д о в, М. Цит. съч., с.199.
- ¹⁸⁹ ЦДИА, ф.176, оп.1, а.е.569, л.18–19.
- ¹⁹⁰ ЦДИА, ф.176, оп.1, а.е.569, л.20.
- ¹⁹¹ Пак там, а.е.582, л.17.
- ¹⁹² Пак там, л.18.
- ¹⁹³ Пак там, а.е.569, л.24–27.
- ¹⁹⁴ Пак там, л.28, 29.
- ¹⁹⁵ Пловдив, № 53, 21 май 1892.
- ¹⁹⁶ Свобода, № 808, 9 май 1892.
- ¹⁹⁷ ЦДИА, ф.176, оп.1, а.е.569, л.48, 49.
- ¹⁹⁸ Пак там, ф.321, оп.1, а.е.429, л.62.
- ¹⁹⁹ БИА – НБКМ, ф.63, оп.1, а.е.32, л.11, 121.
- ²⁰⁰ Пак там, а.е.99, л.1503.
- ²⁰¹ ЦДИА, ф.320, оп.1, а.е.22, л.23–27.
- ²⁰² БИА – НБКМ, ф.63, оп.1, а.е.32, л.63.
- ²⁰³ Пак там, ф.290, оп.1, а.е.77, л.1–4.
- ²⁰⁴ Пак там, ф.63, оп.1, а.е.9, л.1.
- ²⁰⁵ Пак там, ф.290, оп.1, а.е.77, л.6.
- ²⁰⁶ Пак там, ф.320, оп.1, а.е.92, л.27; а.е.43, л.30–31.
- ²⁰⁷ ЦДИА, ф.176, оп.1, а.е.660, л.8.
- ²⁰⁸ Пак там.
- ²⁰⁹ Пак там, л.28.
- ²¹⁰ Пак там.
- ²¹¹ Пак там, л.36–40.
- ²¹² Пак там.
- ²¹³ Пак там.
- ²¹⁴ Балканска зора (Пловдив), № 1127, 23 февр. 1894.
- ²¹⁵ ЦДИА, ф.176, оп.1, а.е.778, л.2.
- ²¹⁶ Пак там, л.56.
- ²¹⁷ Пак там, л.7.
- ²¹⁸ Пак там.
- ²¹⁹ А р н а у д о в, М. Цит. съч., с.215.
- ²²⁰ ЦДИА, ф.176, оп.1, а.е.778, л.18–21.
- ²²¹ Пак там, л.22.
- ²²² Пак там, л.23.
- ²²³ Пак там, л.44–45.
- ²²⁴ ЦДИА, ф.176, оп.1, а.е.778, л.46–47.
- ²²⁵ Пак там, л.49–53.
- ²²⁶ Пак там, л.49–53.
- ²²⁷ Пак там.
- ²²⁸ Пак там.
- ²²⁹ БИА – НБКМ, ПД 2435, ф.237, л.1.
- ²³⁰ ЦДИА, ф.321, оп.1, а.е.1075, л.34.
- ²³¹ Пак там.
- ²³² Пак там, л.16.
- ²³³ ЦДИА, ф.246, оп.1, а.е.87, л.2, 16.
- ²³⁴ Пак там, ф.989, оп.1, а.е.1, л.8.
- ²³⁵ Пак там, ф.321, оп.1, а.е.1075, л.31.
- ²³⁶ Пак там, л.26.
- ²³⁷ Пак там, л.40.
- ²³⁸ Пак там, л.38.
- ²³⁹ Български скзарх Йосиф І. Дневник, с.335.
- ²⁴⁰ ЦДИА, ф.284р оп.1, а.е.942, л.2–3.
- ²⁴¹ Пак там, ф.246, оп.1, а.е.68, л.16.
- ²⁴² Пак там, ф.284, оп.1, а.е.780, л.8.
- ²⁴³ Пак там, ф.176, оп.1, а.е.778, л.8–16.

²⁴⁴ Б о ж и н о в, В. Цит. съч., с.78.

²⁴⁵ БИА – НБКМ, ф.298, оп.1, а.с.4, л.47.

²⁴⁶ Странник, № 6, 14 ян. 1891; Югозападна България, № 27–28, 13 март 1894; Свобода, № 629, 23 септ.1894.

²⁴⁷ ЦДИА, ф.176, оп.1, а.с.778, л.16.

²⁴⁸ Пак там, а.с.776, л.10.

²⁴⁹ Б о ж и н о в, В. Цит. съч., с.80.

²⁵⁰ БИА – НБКМ, ф.339, оп.1, а.с.1, л.13.

²⁵¹ ЦДИА, ф.284, оп.1, а.с.596, л.3.

²⁵² С т а т е л о в а, Е. Ст. Стамболов и неговото време. Непубликувани споменн. С., 1993, с.291.

²⁵³ ЦДИА, ф.284, оп.1, а.с.764, л.2.

²⁵⁴ Пак там, а.с.683, л.1–2.

²⁵⁵ БИА – НБКМ, ф.324, а.с.1, л.17.

²⁵⁶ Пак там, ф.14, оп.2, а.с.774, л.3–4.

²⁵⁷ Б о ж и н о в, В. Цит. съч., с.68.

²⁵⁸ П а н д е в, К. Цит. съч., с.9; С н л я н о в, Х. Цит. съч., с.122.